

Egy kozmográfiai atlasz különlegességei

Kincsek gróf Széchényi Ferenc könyvtáralapító térképgyűjteményéből

Egy kozmográfiai atlasz különlegességei

Kincsek gróf Széchényi Ferenc könyvtáralapító térképgyűjteményéből

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának kiállítása

2011. november 25 – 2012. március 14.

A kiállítást rendezte: Pászti László és Danku György

A kísérő szövegeket írta: Danku György és Samu Botond

A kiállítás előkészítésében közreműködött: Fazekas Zoltán

Grafikai munkálatok: Fazekas Andrea

Gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) 1802. november 25-én írta alá Bécsben azt az okiratot, melyben könyvtárát, benne a „földrajzi térképekkel” a hazának adományozta. Míg Európa nyugati felén a nemzeti gyűjtemények jobbára királyi és fejedelmi könyvtárakból fejlődtek ki, a kontinens középső részén inkább társadalmi vagy magánkezdeményezésre jöttek létre. Magyarországon egy felvilágosult arisztokrata vállalta a feladatot, hogy saját anyagi erejére támaszkodva létrehozson egy hungarika-gyűjteményt, egy felállítandó nemzeti könyvtár alapjául szánva. Az alapító vállalta, hogy az átadott állomány egy részéről már elkészült katalógusokat az újonnan beszerzett könyvekkel kiegészítve folytatni kívánja.

A könyvek és kéziratok katalógusai többnyire el is készültek. Egy katalógus – a térképek jegyzéke – nem jelent meg, sem az alapítást követő években, sem a későbbi évtizedekben. E hiányt felismerve született a döntés – az alapítói adományozás 200. évfordulójára készülve –, hogy ezt a mulasztást végre pótolni kell.

A feldolgozó-leírói munka első, kézzel fogható eredményeként 2002-ben látott napvilágot *Gróf Széchényi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa* 1. kötete, a *Kézírtos térképek és atlaszok* című mű. Most azonban a folytatás, a gyűjtemény nyomtatott térképeinek és atlaszainak feldolgozása is, azaz egy több éves leíró munka a végéhez, és a katalógus kötetének szerkesztési munkálataihoz ért. E jelentős állomás adta az apropóját ezen úgymond beharangozó térkép-kiállításnak.

A kiállítás anyagának összeállításakor nem titkolt célunk volt az, hogy a legértékesebb ritkaságok, a leglátványosabb művek helyett ezúttal a gyűjteménynek, amely – bizvást mondhatjuk – a kartográfia történet kincsesbányájának tekinthető, egyéb, kevésbé ismert és esetenként szerényebb kivitelű térképei és atlaszai közül válogassunk.

E válogatás azért volt lehetséges, mert az alapítói gyűjtemény egy átfogó, a világ egészére kiterjedő, szakmai kifejezést használva, kozmográfiai atlasznak is tekinthető, amely nemcsak geográfiai, topográfiai térképeket, de a teljességre törekvés jegyében történt gyűjtés eredményeképpen számos egyedi, a világ egy-egy kisebb területének, vagy épp szokatlan témáknak a térképi ábrázolásait is tartalmazza.

A 16. és a 17. században a képek, térképek és a szöveg enciklopédikus együttesét szokás volt világleírásnak, kozmográfianak nevezni, s az ilyen típusú kozmográfiai ismeretek közlésének egyik fő eszköze az atlasz lett. Az ismereti célú térkép- és atlaszkészítés területén a 16. század ezen koncepciója a későbbi évtizedekben is érvényben maradt, jóllehet a szöveges információk a későbbi századokban egyre inkább kikerültek az atlaszokból. (Mai, a vizualitást alapvető kommunikációs eszközként használó korunkban ismét megfigyelhető a térképek mellett a képek és a szöveges ismeretek nagyobb arányú alkalmazása az ismeretterjesztési célú atlaszokban.) Természetesen a 18. század második felére, Széchényi gróf korára, a térképek mennyisége nagyságrendekkel megnőtt, mégis a térképgyűjtők körében a korábbi századokban kialakult kozmográfiai koncepció, azaz a gyűjtés szempontjait meghatározó elv, maradt az egész világra kiterjedő szándékú gyarapítás.

A kozmográfiai szemlélet továbbélését tükrözi az is, hogy a gróf együtt, egyazon gyűjtemény részeként kezelte a mai térképfogalmunkon jóval túl lévő téri jelenségeket, illetve azok ábrázolását tartalmazó művészi metszeteket, látképeket, sőt címerábrázolásokat is. Széchényi Ferenc ezen elvek mentén létrejött gyűjteményének az országban nem is volt párja, mind méretét, mind a gyűjtés teljességre törekvését tekintve.

A gyűjtésnek részben ezen kozmográfiai szemlélete okozhatta, hogy e sok kötetes „világatlasznak” csak egy töredéke magyar vonatkozású kartográfiai dokumentum, s így nem igen illik bele a könyvtár nemzeti jellegét hangsúlyozó értékelések keretébe, és talán ez is oka lehet annak, hogy az alapítás óta eltelt két évszázad során oly kevés figyelem fordult az alapító térképgyűjteményének feltárására, miként a nem-hungarika térképanyag értékelésére és közreadására.

Nehéz pontosan meghatározni a gyűjtemény méretét, a hozzá tartozó művek mennyiségét; a korabeli dokumentumok adatai szerint Széchényi gróf mintegy 6000 darabos, a kor legnagyobb európai gyűjteményeivel összemérhető nagyságú kollektiót hozott létre és adományozott a nemzetnek. Mivel a gróf által tervezett és az írott források szerint a már nyomtatás előtti állapotban lévő katalógus nem maradt fenn, és az eredeti gyűjteményt is részekre bontották, pontos adatokat talán már sosem fogunk tudni mondani. Az eddigi ellenőrző vizsgálataink alapján azonban azt kell mondanunk, hogy jelenleg jóval kevesebb Széchényi-pecséttel ellátott kartográfiai dokumentumot őriz a könyvtár, mint amennyinek a források adatai szerint lennie kellene.

Térképgyűjteményét Széchényi Ferenc két részletben adományozta a nemzetnek: 1802-ben és 1819-ben, utóbbi alkalommal a soproni könyvtárban őrzött gyűjteményét. A tisztánlátást továbbnehezíti az is, hogy a gróf adománylevelében kikötötte, hogy élete során tovább szándékozik gyarapítani a könyvtárnak adományozott gyűjteményeit, majd 1827-ben, apja végakarátát követve Lajos fia is alapítványt tett ezen cél folytatása érdekében. Így aztán a későbbiekben megvásárolt térképek is a gyűjtemény részévé váltak, s csak megjelenési évük alapján tudható, hogy a gyarapodás mely korszakában kerültek a Széchényi-gyűjteménybe. Az 1802 és az 1827 utáni beszerzéseket ugyanis 1849-ig a régi Széchényi-pecséttel jelölték.

Az egykori grófi, majd végakaratóból utódai által tovább gyarapított Széchényi-gyűjtemény a könyvtár térképállománya mindmáig meghatározó részének, alapgyűjteményének számít. A gyűjtemény részeként őrzött, az egyetemes kartográfia történet értékeinek sokaságával pedig – joggal mondhatjuk – méltóképpen járul hozzá a ma már majd 210 éves nemzeti könyvtár rangjának emeléséhez.

Friedrich Zollmann: DUCATUS SAXONIAE SUPERIORIS prout ipsius conditio fuit ab Anno 1000 usque ad A. 1400. sive intra Seculum X.m et XV.m ex historia maxime mediae ætatis erutus; : Tab. II. - [Ca 1:720 000]. - Nürnberg : Homännische Erben, 1732. - 46,2x54 cm (Raktári jelzet: TR 7 876)

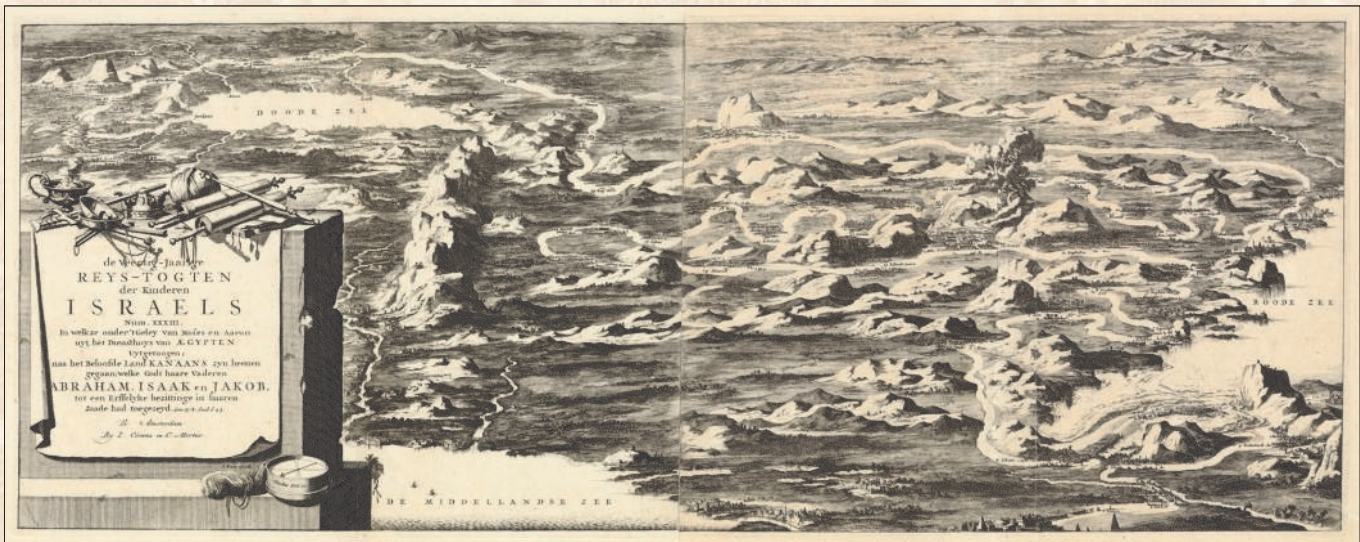

A térkép egy három részből álló sorozat második tagja, Szászországot ábrázolja az 1000–1400 közötti időszakban. A térkép gazdagon díszített, a címkeretben tájba helyezett középkori előkelők alakjait, fent korabeli érmék sokaságát, a térkép alján látható életképen pedig egy megtörtént eseményt láthatunk: 1263-ban III. (Meisseni) Henrik, Thüringia új ura lovagi tornával ünnepelte – hosszas trónharcok után – ellenfele felett aratott győzelmét.

A sorozat további két térképe a fejedelemség első évezredét, illetve jelenkori, azaz a térkép kiadáskori állapotát mutatja be, miközben egyfajta történeti folytonosságot kíván érzékeltetni. A térképegyüttes, mint sok más mű a korban, önmagán túl mutat: készítésekor nem a történeti hűség volt a legfontosabb, hanem a politikai üzenet, a szimbolikus utalások. Az addig szétforgácsolódott, kisebb fejedelemségekre tagolt Szász-Weimar-Eisenach egyesítését ugyanis 1728-ban az új uralkodó, I. Ernő Ágost (1688–1748) tűzte zászlajára, akinek erőfeszítéseit 1741-ben siker koronázta.

A térkép összeállítója Friedrich Zollmann (1690–1762), a szász választófejedelemség weimari főlevéltárnoka volt. A kiadó a Johann Baptist Homann (1664–1724) alapította nürnbergi cég, amely ekkor már a Homännische Erben, azaz Homann örökösei néven működött, Johann Michael Franz (1700–1761) irányítása alatt.

2 Jan Luyken: De Veertig-Jaarige REYS-TOGTEN der Kinderen ISRAELS : Num. XXXIII. In welcke onder't Geley van Moses en Aaron uyt het Diensthuys van ÆGYPTEN Uytgetoogen; : naa het Beloofde Land KANAANS zyn heenen gegaan; welke Godt haare Vaderen ABRAHAM, ISAAK en JAKOB, tot een Erfhelyke bezittinge in haaren Zaade had toegezeyd : Gen. 17:8. Exod. 6:2.3. - Amsterdam : Covens & Mortier, [1733-1738]. - 28,7x75,1 cm (Raktári jelzet: TR 7 967)

A Biblia egyik legismertebb története a zsidó nép 40 éves sivatagi vándorlását beszéli el. A 16-18. század folyamán, elsősorban a protestáns országokban, számtalan térképet és látképet készítettek a zsidó nép és az emberiség ezen sorsfordító történetéről és annak helyszínéről.

Az itt látható, térképi kvalitással is felruházott pompás látkép e bibliai történet kivételesen szép, művészi ábrázolása, amelyet a kiváló 17. századi holland költő és rézmetsző művész, Jan Juyken (1649-1712) készített.

A mű szinte égi magasságból mutatja a 40 év rendkívüli aprólékossággal ábrázolt eseményeit a Vörös-tengeren való átkeléstől az Isten által megígért földre, Kánaán földjére lépésig. Így téve lehetővé a nézőnek, hogy szinte egyetlen pillantással áttekintse a történelem színhelyét: a Vörös-tengert, a Sinai-félszigetet és Kánaánt.

A látkép 1700-ban jelent meg először, majd a neves leideni kiadó, Pieter van der Aa (1659-1733) adta ki 1729-ben, a *Galérie agréable du monde* című nagy művében, a 48. kötet lapjaként. A nyomólemezt 1733-ban a 18. század legjelentősebb amszterdami térképkiadójához, az 1721-ben alapított Covens & Mortier céghez került. A látkép itt látható példányát is ez utóbbi cég adta ki.

3 Francesco Piranesi: TOPOGRAFIA DELLE FABRICHE SCOPERTE NELLA CITTÁ DI POMPEI.
- [1:3500]. - 1788. - 43x80,5 cm (Raktári jelzet: TR 2 092)

A térkép készítője Francesco Piranesi (1758–1810), aki rézmetsző művészként apja, a kiváló és nagyhírű rézmetsző Giovanni Battista Piranesi (1720–1778) nyomdokaiba lépett. Apja halála után megörökölte annak római műhelyét és nyomólemezeit, saját vállalkozásba kezdett. A családi hagyományt követve főként antik szobrok és épületek ábrázolására szakosodott.

A korban megnőtt az érdeklődés az antik – így az ókori római - kultúra iránt, ezért Pompei feltárása is új stádiumába lépett a 18. század közepére. A munkálatokat 1748-ban kezdték el, de a várost csak 1763-ban, egy ókori felirat alapján tudták végleg beazonosítani, s az érdeklődők számára ekkor vált látogathatóvá is.

A térkép hosszú ideig egyetlen kartográfiai ábrázolása volt a tragikus sorsú, Kr. e. 79-ben egy Vezúv-kitörés következtében elpusztult városnak, amit hatalmas hamu- és kőzettömeg temetett el. A térkép 1785 és 1793 között háromszor is megjelent, az itt látható példány a második, 1788. évi kiadás. A dokumentum nagy történelmi értékű, hiszen pontos képet ad az ásások akkori állapotáról. Az 1780-as évekre már feltárt első nagyobb épületek a következők voltak: a térképbe illesztett két látképen is szereplő Ízisz-templom és a Herculaneumi kapu, továbbá a színház és a Diomédész-villa. A bal oldalon igen részletes név- és utcajegyzék látható, amely szintén a tájékozódást segíti. Figyelemre méltó az alaprajzok részletessége is, mely művészi szinten nyújt pontos építészeti adatokat. Mindez nem véletlen, hiszen Francesco, akárcsak apja, főként a topográfiai hűségű látképek készítésében jeleskedett, jól példázza ezt egy 1783-ban kiadott Rómát, Nápolyt és Pompejit ábrázoló színes metszetsorozata is.

4 Hell Miksa - Anton Schlechter: UNGARIA ab Anno Xti 887 ad Annum 907 sub ARPADO Primo Ungariae DUCE ex Historia Anonymi Belae Regis Notarii. - [1:1 800 000]. - [Bécs, 1771]. - 45x53,7 cm (Raktári jelzet: TR 7 966)

A magyar kartográfiatörténet és történeti földrajz különleges értéke az itt látható térkép, amely a honfoglalás kori Magyarországot Anonymus *Gesta Hungarum* című műve alapján mutatja be. Készítője a kiváló 18. századi csillagász, Hell Miksa (1720–1792), akit a csillagászat mellett a magyar nyelv és történelem is mélyen érdekelt.

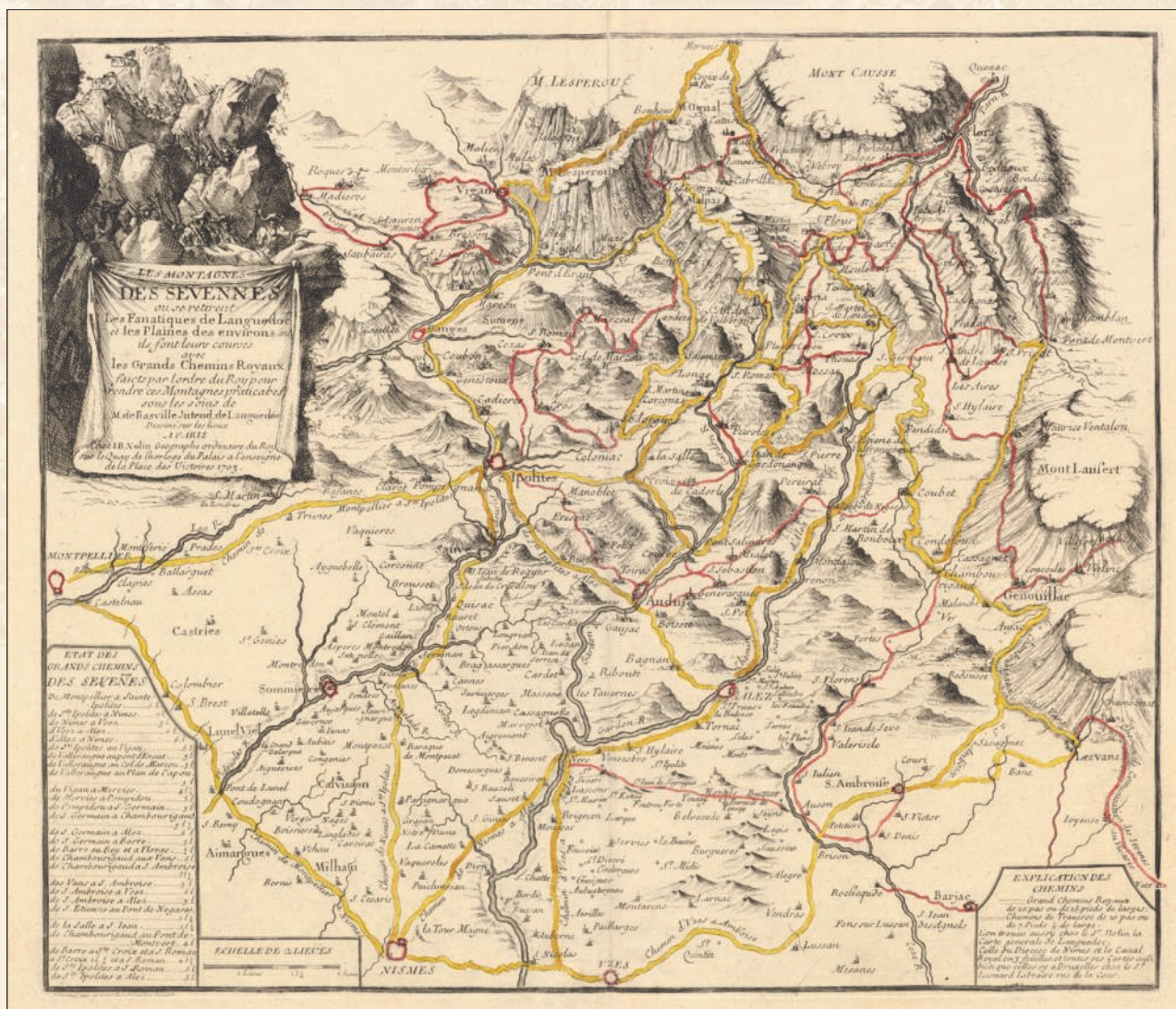
Az Anonymus-Gestát az 1746. évi első kiadása utáni évtizedekben mind a művelt közönség, mind a történészek a magyar honfoglalás története fontos forrásának tekintették. A Gesta adatait már 1751-ben Tomka Szászky János (1692–1762), a pozsonyi evangélikus líceum tanára egy kisméretű, vázlatos, tanulók számára készített térképén (*Hungaria seu Turcia in octo capitaneatus*) felhasználta. Hell Miksa érdeme azonban, hogy a Gestában található település- és domborzati nevek földrajzi helyzetét – egy nagyméretű térképen – kísérelte meg azonosítani az Anonymus-i mű nem könnyen érthető földrajzi utalásainak megértését segítő.

A térképen Hell a Gesta helynevei mellett a modern településneveket is feltüntette, a címeretben pedig Árpád vezér pajzsra emelését, azaz vezérré választását és az Anonymus szerinti hét magyar és hét „kún” törzsfőt láthatjuk.

Hell térképe döntően csak az 1802-ben Cornides Dániel (1732–1787) történész *Vindicae anonymi Belae regis notarii* című művének mellékleteként, Gottfried Prixner (1746–1819) által metszett és Budán megjelent változatában ismert – nem csak a szélesebb közönség, de az Anonymus-művel foglalkozók körében is. A Széchényi-gyűjtemény azonban a mű két korai változatát is őrzi, az itt látható, legkorábbi, 1771-ben a bécsi Anton Schlechter által rézbe metszett és az 1772-ben a szintén bécsi Gabriel Ruderstorffer által 1772-ben készített változatát.

(A kiállított példány, mint az a térkép keretén kívül látható latin felirat mutatja, már a könyvtár alapítása után, 1813-ben került a Széchényi-gyűjteményhez, a kor neves vízépítő mérnöke Kiss József adományaként.)

SLES MONTAGNES DES SEVENNES ou se retirent Les Fanatiques de Languedoc et les Plaines des environs ou ils font leurs courses avec les Grands Chemins Royaux faits par l'ordre du Roy pour rendre des Mongantes praticables : sous les soins de M. de Basville Intend. de Languedoc Dessinée sur les lieux. - [1:200 000]. - Párizs : Jean-Baptiste Nolin, 1703. - 42,3x48,1 cm (Raktári jelzet: TR 2 320)

A protestáns-üldözéseknek egy különös fejezete, az ún. Camisard-felkelés a 18. század elején Dél-Franciaországban, Cévennes hegyvidéki tájain zajlott. A hugenottáknak nevezett francia protestánsokat védő, egykor IV. Henrik uralkodó által 1598-ban Nantes-ban kiadott rendeletet XIV. Lajos 1685. október 22-én visszavonta. Ezután az országban megkezdődött a protestánsok üldözése, ami végül is a hugenották tízezreinek emigrálásához vezetett.

A távoli elzárt hegyvidék döntően paraszti lakossága azonban az üldözésekre és megpróbáltatásokra idővel felkeléssel válaszolt. A nyílt fegyveres harcok 1702. júliusában indultak, és a felkelők kezdetben sikeres, ma úgy mondanánk, gerilla-harcot folytattak az ellenük küldött reguláris királyi csapatokkal. A lázadókat sajátos viseletük, egy inszerű köpeny helyi neve után camisardoknak nevezték. A felkelés leverésére 1704-ben az épp zajló spanyol örökösödési háború hadszíntereiről rendeltek csapatokat, Claude-Louis-Hector de Villars (1653–1734) tábornok vezetésével, de a harcok csak az 1710-es évek közepén, XIV. Lajos halála után jutottak nyugvópontra.

A felkeléssel kapcsolatban 1703-ban és 1704-ben számos térképet adtak ki, mind párizsi, mind amszterdami kiadók. Itt a párizsi Jean-Baptist Nolin (ca 1657–1708) által megjelentetett, a vidék úthálózatát hangsúlyozó térkép látható. Magára a felkelésre, annak eseményeire csupán a címfelirat, valamint a díszes címkéret hegyvidéki tája és különleges öltözötű fegyveresei utalnak.

Johannes Esaias Nilson: Die Lage des Königreichs Pohlen im Jahr 1773. = La Situation de La Pologne en MDCCLXXIII. - [Augsburg] : Johannes Esaias Nilson, 1773. - 29x19,3 cm (Raktári jelzet: TR 433)

Az európai politikatörténet különös fejezetét alkotja Lengyelországnak a 18. század utolsó harmadában - a vele szomszédos hatalmak: Poroszország, Oroszország és a Habsburg Birodalom által - történet felosztása. A század közepére Poroszország és a cári birodalom katonai nagyhatalommá vált, és az ekkor a kontinens „beteg emberének” tekintett, belső gondokkal és politikai zűrzavarral küszködő Lengyelországot előbb hatalmi befolyásuk körébe vonták, majd három alkalommal, 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben felosztották. A területi gyarapodás és a hatalmi egyensúly biztosítása érdekében a Habsburg Birodalom is csatlakozott az osztozkodókhoz.

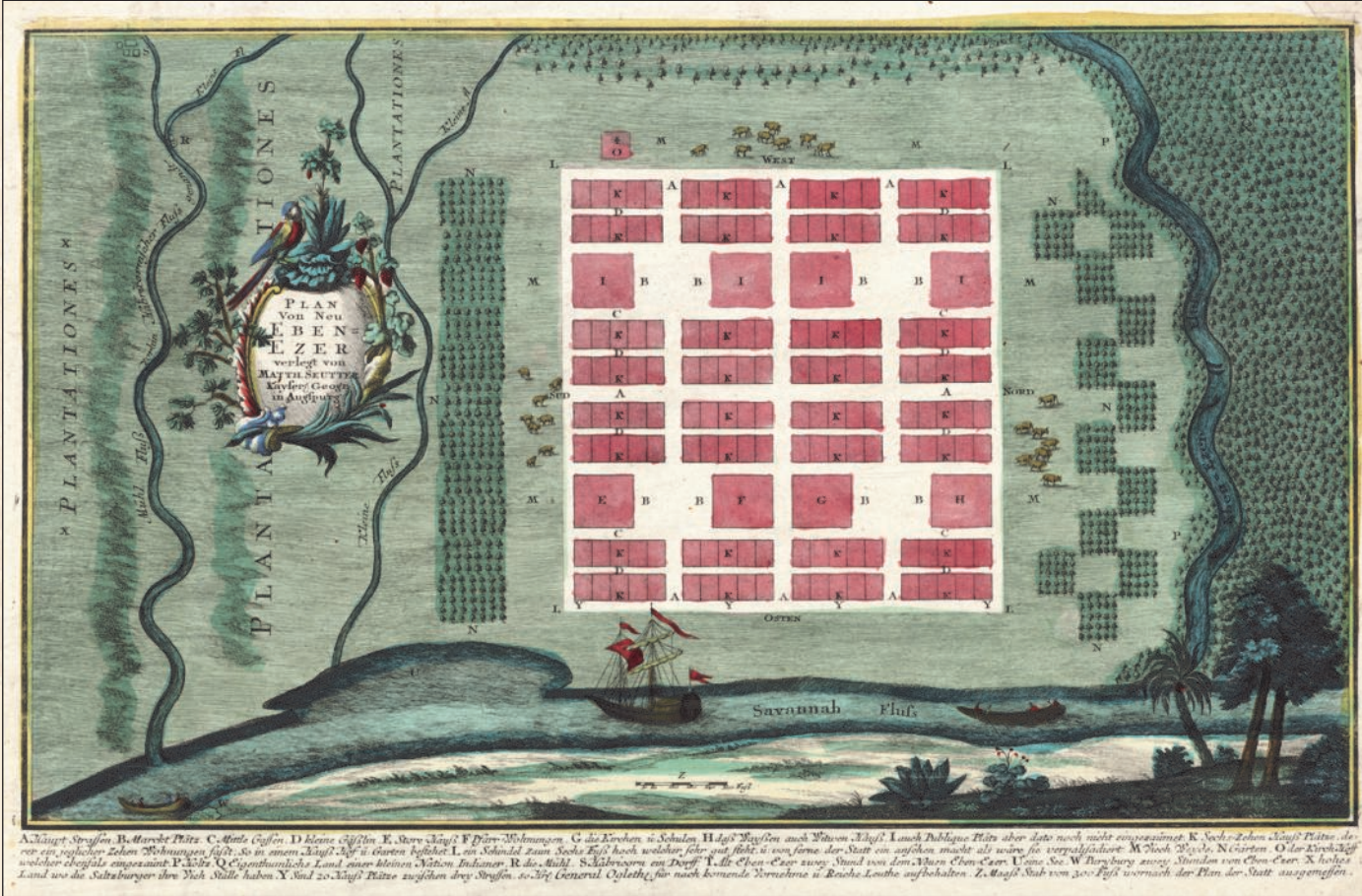
A kontinens földrajzi, politikai, gazdasági és katonai viszonyait gyökeresen átalakító eseményeket az európai közvélemény élénk figyelemmel követte. Az egyes országok térképkészítő és -kiadó műhelyei pedig sorra adták ki a tervezett és a már bekövetkezett területi változásokat ábrázoló térképeiket.

A száraz és tényyszerű adatokat közlő kartográfiai művek mellett azonban megjelentek olyan allegorikus alkotások is, amelyek a térbeli változások helyett az események főszereplőit és a felosztást illető közvélekedést helyezték előtérbe invenciózus, művészi kvalitásokkal is rendelkező alkotásaikon.

Az itt bemutatott nyomat is ezek közé sorolható. Alkotója és kiadója a kiváló 18. századi augsburgi metszetkészítő és -kiadó, Johannes Esaias Nilson (1721-1788). A finom metszésű nyomat Lengyelország első felosztását mutatja be, tömör metaforikus képbe sűrítve az események lényegét. A főszereplők: II. Katalin (1729-1796) orosz cárnő, II. Frigyes (1712-1786) porosz király és II. József (1741-1790) német-római császár a Lengyelországot képviselő térképen az épp birtokukba vett részekre mutatnak, miközben a negyedik államférfi, aki a szakirodalom szerint az orosz államférfival, az eseményekben fontos szerepet játszó Nyikita Ivanovics Panyin gróffal (1718-1783) azonosítható, farizeus arcátlansággal az égi jóváhagyás hírnökére mutat. Az alkotó azonban a metszet ezen lehetséges olvasatát a klasszicista stílusú grafikai kellékek és sablonok segítségével ügyesen elrejtí - amit bizonyára jó okkal tett.

Philip von Reck] – Tobias Conrad Lotter: PLAN Von Neu EBENZER. – [1:2700]. – Augburg : Matthäus Seutter, [1747]. – 50,5x34 ; 50,5x24 cm cm (Raktári jelzet: TR 759)

Leopold Anton von Firmian (1679–1744) salzburgi hercegérsek 1731. október 31-én rendeletet adott ki, melynek értelmében minden nem katolikus polgár köteles katolikus hitre térni, ellenkező esetben lázadónak tekintik, vagyonát elkobozzák és számúzik az országból. A rendelet súlyos kitételei ellenére több mint 20.000 lutheránus lakos választotta a száműzetést.

Egy kisebb csoportjuk német protestáns országok, és mindenekelőtt II. György (1683–1760) angol király támogatásával Augsburg, Frankfurt am Main, Rotterdam és Dover érintésével átkeltek az Atlanti-óceánon. Kéthónapnyi hajóút után, 1734. március 12-én a frissen alapított (1732) észak-amerikai brit gyarmatra, Georgia-ba érkeztek, hogy ott új otthonot teremtsenek maguknak.

A 37 családból álló csoportot Johann Adam Boltzius (1703–1765) lelkipásztor vezette, de elkísérte őket egy hannoveri nemes, Philip von Reck báró is, aki jártas volt természetfilozófia kérdéseiben, s aki az új település térképeinek készítésében döntő szerepet játszott.

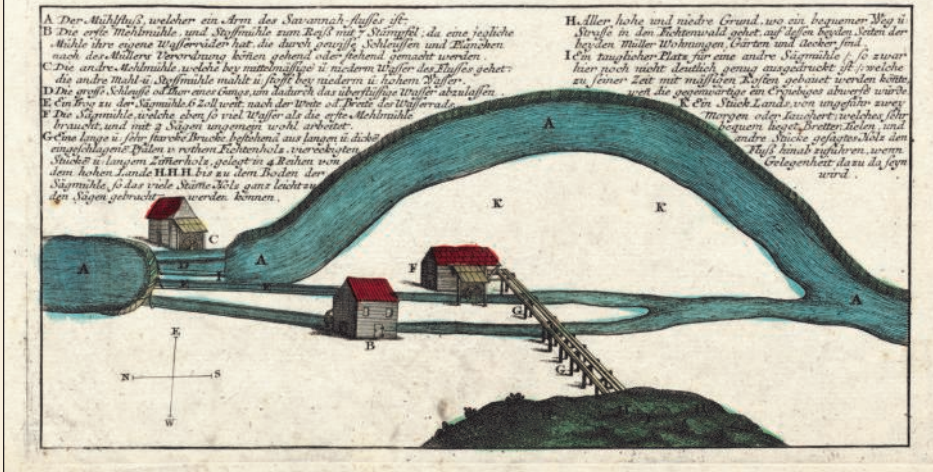
Az Újvilágban a lutheránus menekültek, akiket mind a mai napig „Salzburgiak”-nak neveznek, két nehéz év után sikerrel teremtettek maguknak lakóhelyet, amelyet New Ebenezer-nek neveztek el. (Az első 1734-ben épített települést, Ebenezert, a rossz körülmények, a súlyos betegségeket okozó klíma, a terméketlen talaj és az ismétlődő áradások miatt elhagyni kényszerültek.)

Az 1736-ban megépített új településen a szorgalmas lutheránus telepesek, akikhez idővel újabb és újabb csoportok érkeztek, sikerrel vetették meg lábukat a Savannah folyó torkolatához közel eső vidéken.

Elsősorban mezőgazdasággal foglalkoztak, de ipari vállalkozásokban is fogtak, gabona- és fűrészmalom építettek, s a selyemipart is meghonosították. 1741-re már mintegy 1200 fő lakott a településen. Az amerikai függetlenségi háborúig a város jelentősen fejlődött, ekkor azonban stratégiai fekvése miatt a brit csapatok elfoglalták és nagy részét lerombolták. A lakosok jórészt elhagyták a települést és a 19. sz. közepére szellemvárossá vált. Ma csupán egy 1767 és 1769 között felépült lutheránus templom épülete jelzi az egykor virágzó település helyét, amely a 18. században oly fontos szerepet játszott Georgia állam életében és történetében.

Az itt látható térképek a Von Reck báró által 1736-ban a helyszínen rajzolt térkép alapján Matthäus Seutter (1657-1756) augsburgi műhelyében készültek, metszőjük Tobias Conrad Lotter (1717-1777) volt. A lapok Samuel Urlsberger (1685-1772) augsburgi lutheránus lelkésznek az 1747-ben a Salzburgiak történetét és amerikai sorsát bemutató könyvének, az *Aussführliche Nachricht von den Saltzbürgischen Emigranten* című műnek a mellékleteként jelentek meg.

A Der Mühlfluß, welcher ein Arm des Savannahs fließt ist.
 B Die erste Mehlmühle zum Recht mit 7 Steingüßeln: da eine jeztliche Mühle ihre eigene Wasserwehre hat, die durch gewisse Schließen und Ebenen nach der Müllers Vorordnung können gehend oder stehend gemacht werden.
 C Die andre Mehlmühle welche bey mittelgroßer u. nachdem Wasser des Flusses gehet: die andre macht sie beyförmliche mühle u. fißt bey niederen u. hohen Wasser.
 D Die große Schließel über eines Cingens, um dadurch das überflüssige Wasser abzulaßen.
 E Ein Weg zu der Mühle so köllt weit nach der Weite u. Breite der Wasserwehre.
 F Die Schließel welche eben so viel Wasser als die erste Mehlmühle brauget, und mit 2 Sägen versehen, wochl arbeitete.
 G Eine lange u. sehr starke Brücke bestehend aus langen u. dicken ungeflügelter Eichen u. rethten Eichenholz, vierochstent.
 H Die in langem Stücken, gelagert u. Reiten von dem hohen Lande H.H.H. bis zu dem Boden der Mühle, so das viele Stämme, welche ganz leicht u. den Sägen gebrauchet werden können.
 H. Aller hohe und niedre Grund, wo ein bequemer Weg u. Straße zu dem Tälenswald gehet auf diesen beiden Seiten der beiden Müllers Wohnungen, Gärten und Ueberfließ.
 I Ein trüglicher Platz für eine andre Mühle, so zwar hier noch nicht deutlich genug ausgezeichnet ist, welche zu seiner Zeit mit richtigen Kosten gebauet werden könte.
 K Ein Stück Lande, von ungeführ zwey Morgen oder zwei dort woher, für die Sägen, die zu dem hohen Lande H.H.H. bis zu dem Boden der Mühle, so das viele Stämme, welche ganz leicht u. den Sägen gebrauchet werden können.

Philadeliát, az Amerikai Egyesült Államok ma ötödik legnépesebb városát az angol filozófus és politikus, Pennsylvania brit gyarmat létrehozója, William Penn (1644-1718) alapította 1682-ben. A kedvező földrajzi fekvésű város a 18. század közepére a tizenhárom akkori brit gyarmat egyik legjelentősebb városává fejlődött. A központi fekvésű település az amerikai függetlenségi háború idején (1774-1783) az egyesült gyarmatokat irányító ún. Kontinentális Kongresszus székhelye, egyúttal a brit csapatok támadásainak állandó célpontja volt, 1776 és 1778 között két alkalommal is elfoglalták.

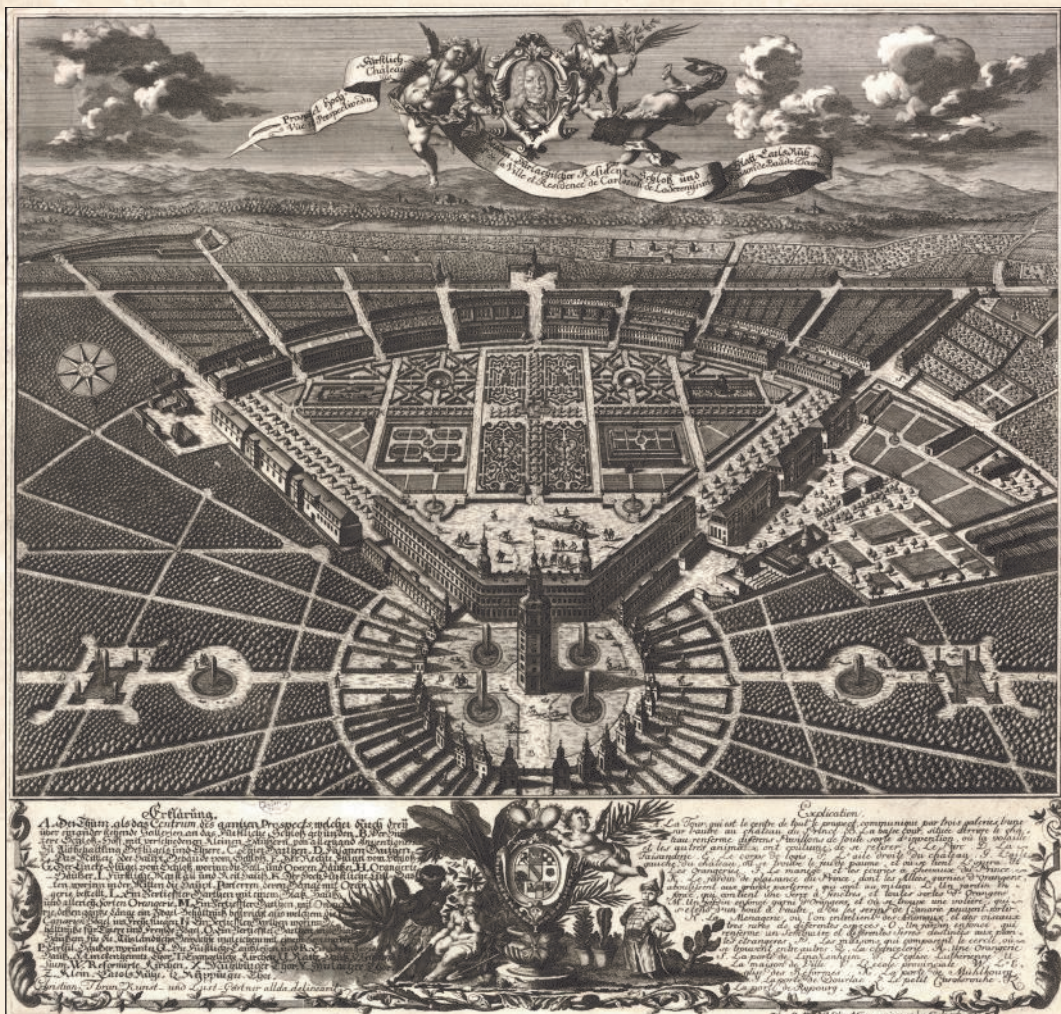
Kiállított térképünk is ezen súlyos háborús időszakban készült, a neves londoni térkévkiaadó William Faden (1750-1836) adta ki 1777-ben. A térkép nemcsak a fiatal város egyszerű négyzethálós szerkezetű alaprajzát mutatja be, de a város tágabb környezetét is. Készítője egyszerre kívánta szolgálni művével a Philadeliát támadó, ill. az azt védő brit és amerikai katonai vezetés céljait, egyúttal segítséget kívánt nyújtani az angol polgároknak is a városban és környékén folyó harcok megértésében.

A mű alján látható impozáns épület Pennsylvania brit gyarmat kormányzósági épülete (State House) volt. A függetlenségi háború során ebben az épületben vitatták meg és fogadták el a Függetlenségi Nyilatkozatot (1776. július 4.), a háború befejezése után pedig itt tartotta üléseit az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1787-ben. Philadelphia 1790 és 1800 közötti tíz évben az új állam ideiglenes fővárosa volt.

Az amerikai nép számára szimbolikus fontosságú 18. századi vöröstéglás, ún. György-stílusú épületet az 1732 és 1753 közötti években építették. Nem sokkal befejezése előtt, 1750-ben Nicolas Scull (1686-1762) és George Heap (1714-1752) földmérők elkészítették a város térképét, amelyen e később híressé vált épületet is bemutatták. Ez a Scull-Heap-féle térkép, a város első Amerikában nyomtatott térképe, fő forrása lett számos, Philadeliáról készített 18. századi térképnek, így az itt látható, Faden által Londonban közreadott változatnak is.

9 Christian Thran - Johann Matthias Steidlin: Prospect Hoch-Fürstlich-Baden-Durlachischer Residenz-Schloss und Statt Carls-Ruh = Vue et Perspective du Château et de la Ville et Residence de Carlsruh de La Serenissime Maison de Baade-Dourlach. - [Karlsruhe, 1739]. - 43x52 cm (Raktári jelzet: TR 1 912)

Karlsruhét, a mai Baden-Württemberg tartomány fővárosát 1715-ben III. Károly Vilmos (1679–1738), Baden-Durlach Őrgrófja alapította. Az új főváros helyét a Rajna folyótól pár kilométerre keletre, a Hardtwald-i erdőben jelölte ki. A város első épülete az őrgróf palotája volt, amely már 1717-re elkészült. Az udvari és a tartományi hivatalok pedig 1719-től a korábbi központból, a közeli Durlachból települtek át a városi jogokkal és kiváltságokkal felruházott új kormányzati székhelyre.

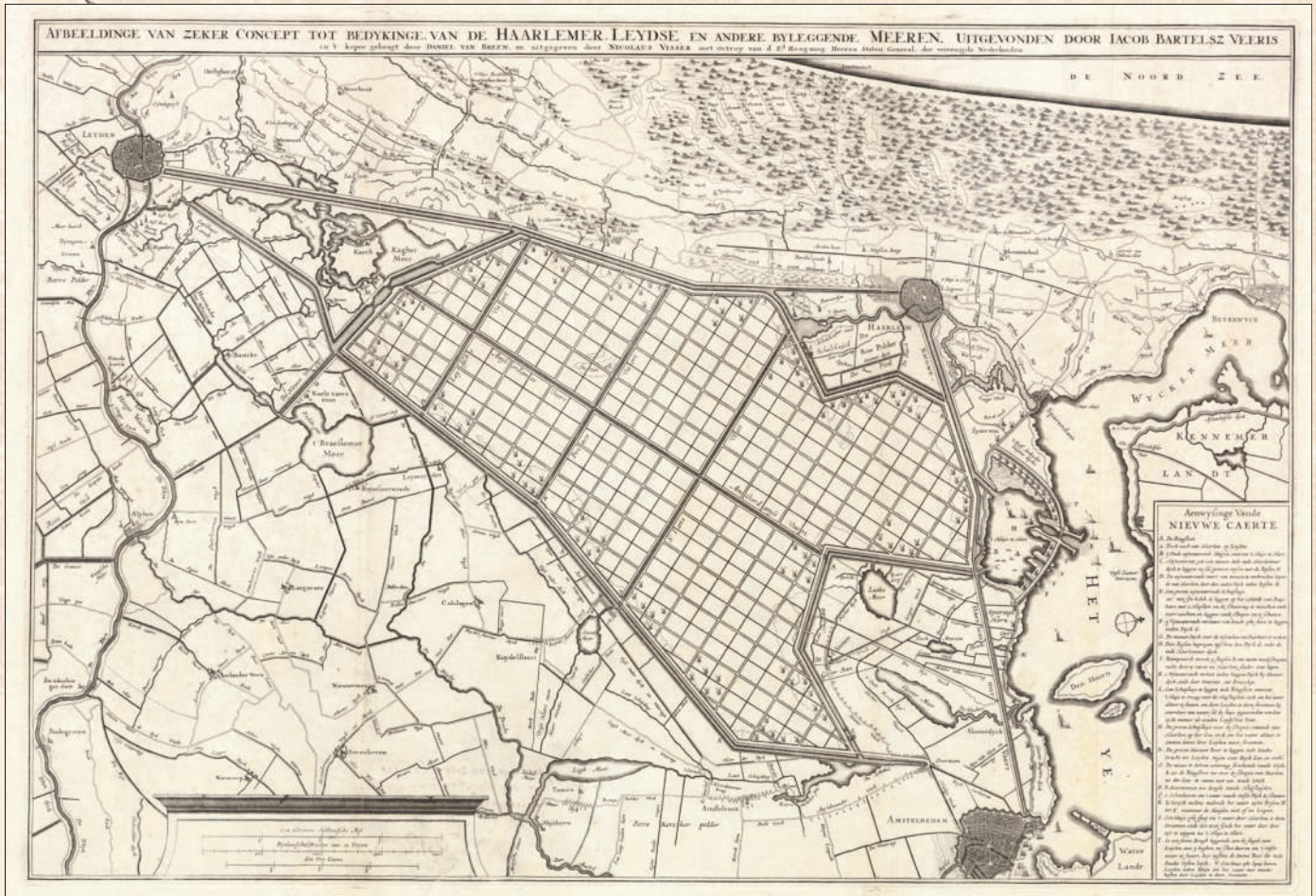
Az őrgróf a virágok nagy kedvelője volt és a palota körül pompás francia stílusú barokk kertet, valamint botanikai gyűjteményt is létrehozott 1731-től kezdve, Christian Thran (1701–1778) udvari kertész irányítása alatt.

A palotát és a várost tervezője, Jakob Friedrich von Baltzendorf egy központi, 51 méter magas nyolcszögű toronyépület köré, a legtisztább geometrikus rendbe szerkesztette. Az épülettől mint középponttól sugárirányban harminckettű út fut, mind a déli irányba tervezett várost, mind északi irányba, az ott elterülő uralkodói erdőt tagolva. E szigorú, egyúttal erős vizuális hatást érvényesítő elrendezés a kor abszolutista uralkodói gyakorlatának, amelyet Karl Wilhelm őrgróf is követte, hatásos művészi megfelelője. (A sugaras szerkezete miatt a várost a mai napig Fächerstadt-nak, azaz Legyezővárosnak is nevezik.)

A itt bemutatott pompás látképet a fiatal udvari metsző, Johann Matthias Steidlin (1717–1754) 1739-ben készítette Christian Thran rajza alapján. A metszet alsó részén a kétnyelvű magyarázat között az uralkodói címet láthatjuk, amelyet három puttó vesz körül. A puttók viselkedése és a körülöttük látható növények együttese a metszet készítése előtt csupán pár hónappal, 1738 novemberében elhunyt uralkodóra utalnak. Magára a szomorú eseményre, valamint az őrgróf növények iránti szeretetére és az általa létrehozott, több ezer növényfajt, köztük egzotikus fák sokaságát is tartalmazó botanikus kertjének értékeire. A címtől jobbra álló keleties öltözékű puttó, a képi szimbólika nyelvén minden bizonnyal a kert legfőbb nevezetességét, az őrgróf legkedvesebb virágát, a keletről Európába került tulipánt képviselheti.

10 Jacob Bartelsz. Veeris - Daniel van Breen: **AFBEELDINGE VAN ZEKER CONCEPT TOT BEDYKINGE, VAN DE HAARLEMER, LEYDSE EN ANDERE BYLEGGENDE MEEREN.**
 - [1:43 000]. - [Amsterdam] : Nicolaes Visscher, [1677 után]. - 45,8x70,4 cm (Raktári jelzet: TR 2 166)

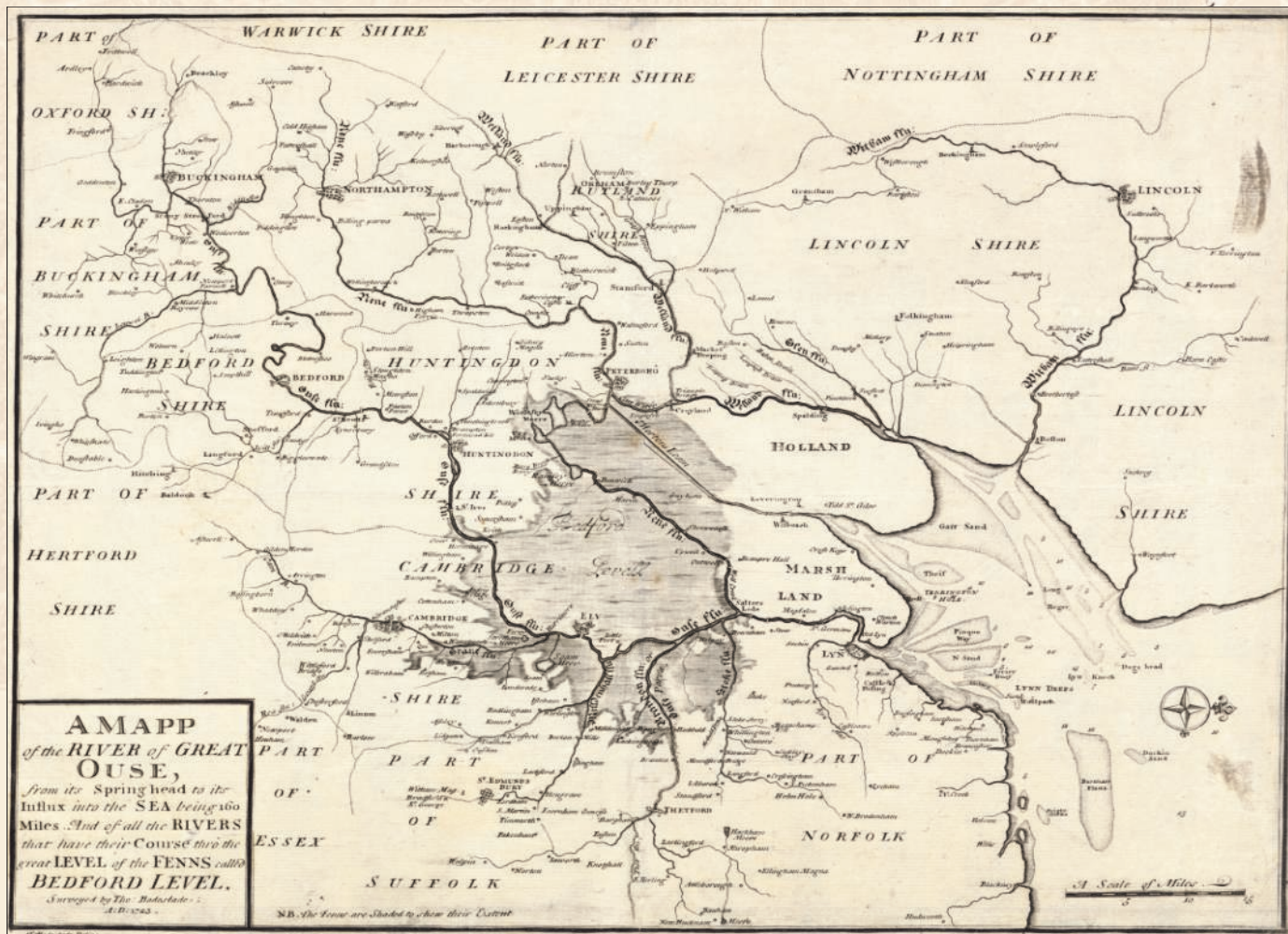
Hollandia a tavak, csatornák és az egykor volt tavakból lecsapolással és kiszáritással termővé tett földek, ún. polderek országa. A tavak és mocsarak lecsapolása már a középkorban elkezdődött, nagyobb lendületet azonban csak a 17. század elején vett. Az ország szívében, Amszterdam, Haarlem és Leiden között elterülő legnagyobb tónak, a Haarlemi-tónak a lecsapolása azonban évszázadokon át megoldatlan maradt.

Pedig a tó vihar keltette hullámai számos súlyos áradást okoztak, ezért lecsapolásának 1617-től számos terve született. Itt Jacob Baartelsz. Veeris 1641-ben készített tervét láthatjuk. A térkép kiemeli a tervezett polder négyzethálós rendbe szerkesztett parcelláit, s a kiszáritásra ítélt terület szélei mentén létesítendő 123 vízkiemelő szélmalmot. A tervet Daniel van Breen (1599–1665) metszette rézlemezre és a térképnymatot a 17. század egyik legjelentősebb holland térképkiadója, az amszterdami Visscher cég adta ki.

A terv azonban, mint oly sok másik, nem valósult meg. A végleges megoldást csak a 19. század fejlettebb vízépítési időszaka hozta el. 1836. november 29-én egy heves vihar felkorbácsolta hullámok Leiden jelentős részét elárasztották. A király, I. Vilmos (1772–1843) a következő év augusztusában bizottságot nevezett ki a tó végleges lecsapolási tervének és kivitelezésének előkészítésére. A bizottság 3 év munkája során számos tervet megtárgyalt és részben ki is próbált, ami alapján a kormányzat és a parlament jóváhagyásával 1840. május 5-én indultak el a munkálatok. A modern gőzgépek hajtotta szivattyúk alkalmazása ellenére a hatalmas tó kiszáritásával csak 12 év múltán végeztek, 1852. augusztus 4-én.

Ma a tó egykori területén döntően mezőgazdasági művelésű területek találhatók, de az 1910-es években itt alakítottak ki egy katonai repülőteret is, amelyet a későbbiekben Amszterdam nemzetközi repülőterévé bővítettek. A létesítményt az egykori tóra, vagyis inkább az általa okozott károokra utalva *Schiphol*-nak, azaz *Hajóteremtőnek* nevezték el.

11 Thomas Badeslade - Samuel Parker: A MAPP of the RIVER of GREAT OUSE, from its Spring head to its Influx into the SEA being 160 Miles. : And of all the RIVERS that have their Course thro the great LEVEL of the FENNS called BEDFORD LEVEL. - [1:450 000]. - [London : T. Badeslade, 1725]. - 30,8x38,1 cm (Raktári jelzet: TR 1 038)

A kelet-angliai Fens-síkság Anglia legmélyebben fekvő területe, amelyet évszázadokon át nagy kiterjedésű mocsár borított. Lecsapolása - középkori előzmények után - a 17. század 30-as éveiben indult meg, de a munkálatokat tartós sikerrel és véglegesen csak a 19. század elején fejezték be. Az itt bemutatott, Thomas Badeslade (aktív évei: 1712-1745), kiváló földmérő által készített térkép az 1720-as évek elején készült. Célja az addigi beavatkozások okozta hajózási gondok miatt felmerült újabb munkálatok előkészítése volt.

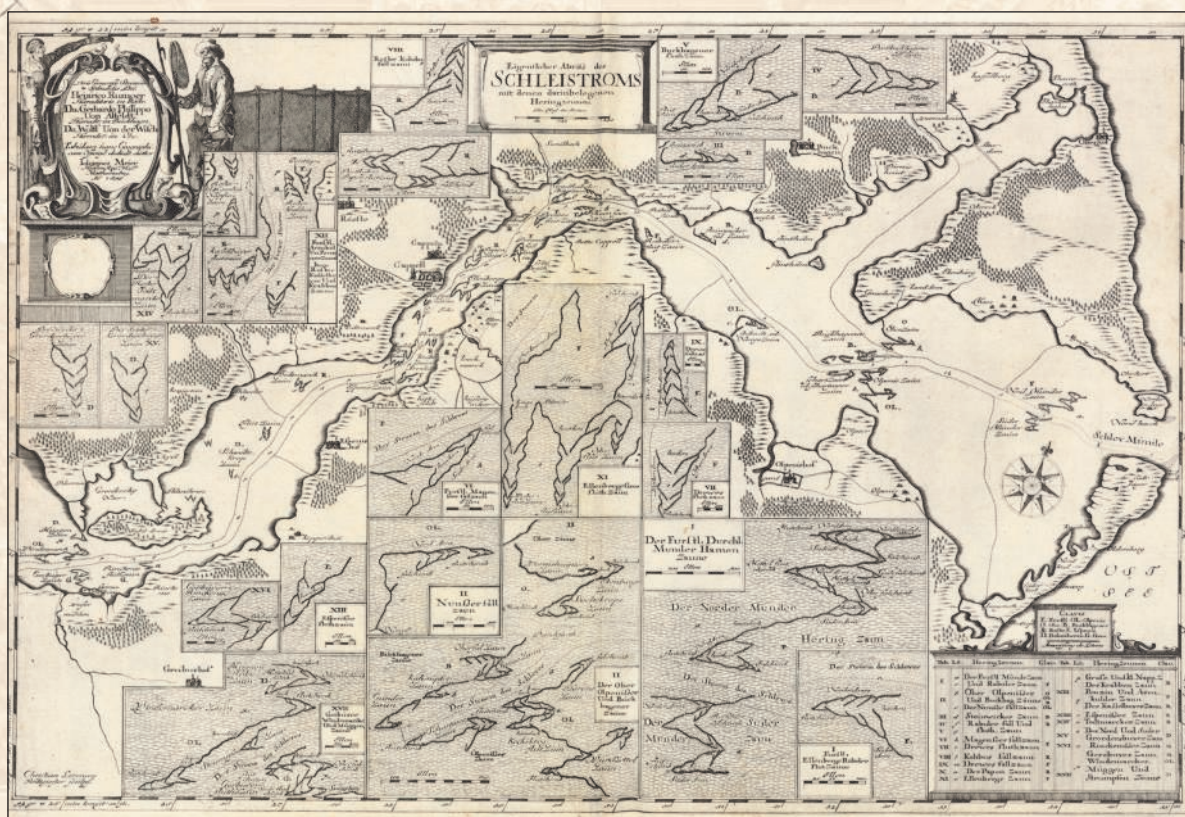
John Amström (1674-1742) ezredesnek, a királyi hadmérnöki kar vezetőjének megbízásából Badeslade terepi felméréseket végzett és térképeket készített. Emellett kiterjedt levéltári kutatásokat is folytatott annak érdekében, hogy a hajózási problémák orvoslását megbízható alapokra helyezhessék.

Az összegyűjtött dokumentumokat - tapasztalatai kíséretében - Badeslade egy könyvben adta közre (*The history of the ancient and present state of the navigation of the port of King's-Lyn, and of Cambridge, and the rest of the trading-towns in those parts*). Az itt látható térkép (valamint további négy, a Széchényi-gyűjteményben szintén meglévő térkép is) egykor ezen, a vidék lecsapolásának történetét leíró nagy értékű művének mellékelte volt.

A kikötő hordalékkal való feltöltődése és a vidék egyes területeinek a dagály általi elöntése okozta problémákat orvosolni képes megoldás, azaz a zsilipépítés, folyóátvágás, vagy éppen új csatorna építése fölött a század végéig folyt szakmai folyóiratokban is zajló vita, amelyekben mind Badeslade, mind Amström részt vett. A végleges megoldást hozó, a folyó egy kanyarulatának King's Lynn városa fölötti átvágását indítványozó javaslatot 1795-ben fogadták el, de a terepi munkálatok 1821-ig eltartottak.

12 Johannes Mejer - Christian Lorenzen Rothgiesser: *Eigentlicher Abriss des SCHLEISTROMS mit denen darinbelegenen Heringzeunen.* - [1:100 000]. - [Husum : M. et N. Petersen, 1652]. - 40,8x62,2 cm (Raktári jelzet: TR 7 965)

A 21 kis méretű térképből összeállított mű a Keleti-tenger Kiel-i öblébe ömlő észak-németországi, mintegy 40 km hosszúságú Schlei folyón egykor a heringhalászatban általánosan alkalmazott csapdák feltérképezésének tömör képi-térképi összefoglalása.

A folyó mentén található heringcsapdák helyzetét 1641-ben a Husum városában élő matematikus, földmérő és kartográfus Johannes Mejer (1606–1674) a birtok- és halászati jogi viták eldöntésére mérte fel a Gottorf-i herceg, III. Frigyes (1597–1659) megbízásából. A felmérés alapján készített kéziratos térképek ma is megtalálhatók a dán királyi könyvtár és a Schleswig-Holstein Tartományi Levéltár egy-egy 43, ill. 40 térképet tartalmazó atlaszában.

Johannes Mejer 1649-ben ezen részlettérképek alapján készítette el ezt az áttekintő térképet, amely Kaspar Danckwerth *Neue Landesbeschreibung der zweij Herzogthümer Schleswig und Holstein* című országleírásának 37 térképe részeként jelent meg 1652-ben. E térképek, amelyek készítése érdekében a szerző 1642 és 1648 között bejárta és feltérképezte Schleswig és Holstein hercegségeket, Mejer számára európai hírnevet szereztek, és minden bizonnyal nagy szerepük volt abban is, hogy 1647-ben királyi matematikusi rangot kapott IV. Keresztély dán uralkodótól. E pompás térképegyüttes egy példánya a Széchényi-gyűjteményben is megtalálható.

A Schlei folyó menti heringhalászat, ha nem is oly kiterjedt formában és a környék lakossága számára oly fontos megélhetési forrást jelentő módon, mint a térkép készítésének idején, de mindmáig fennmaradt. A folyó torkolati szakasza mentén, Kappeln városa környéke ma a heringhorgászat paradicsoma.

13 Johann Baptist Homann: Geographische Vorstellung der jämerlichen WASSER-FLUTT in NIEDER-TEUTSCHLAND, welche den 25. Dec. A.o 1717, in der heiligen Christ-Nacht, mit unzähllichen Schaden, und Verlust vieler tausend Menschen, einen grossen Theil derer Hertzogth. HOLSTEIN und BREMEN, die Grafsch. OLDENBURG; FRISLANDT, GRÖNINGEN und NORT-HOLLAND überschwemmet hat. – [1:590 000]. – Nürnberg : Johann Baptist Homann, [1718]. – 45,4x56,4 cm (Raktári jelzet: TR 2 116)

1 1717. december 25-én történetének egyik legsúlyosabb áradását szenvedte el az Északi-tenger mentén élő német és németalföldi lakosság. A vihar által gerjesztett tengerár, miként az a kiállított térképen a zöld színnel fedett területeken is látható, a gátakat átszakítva, mélyen benyomult az alacsonyan fekvő, csupán néhány méter tengerszint feletti magasságú területekre. A természeti csapás mintegy 11.000 ember halálát okozta, de az anyagi kár is óriási volt.

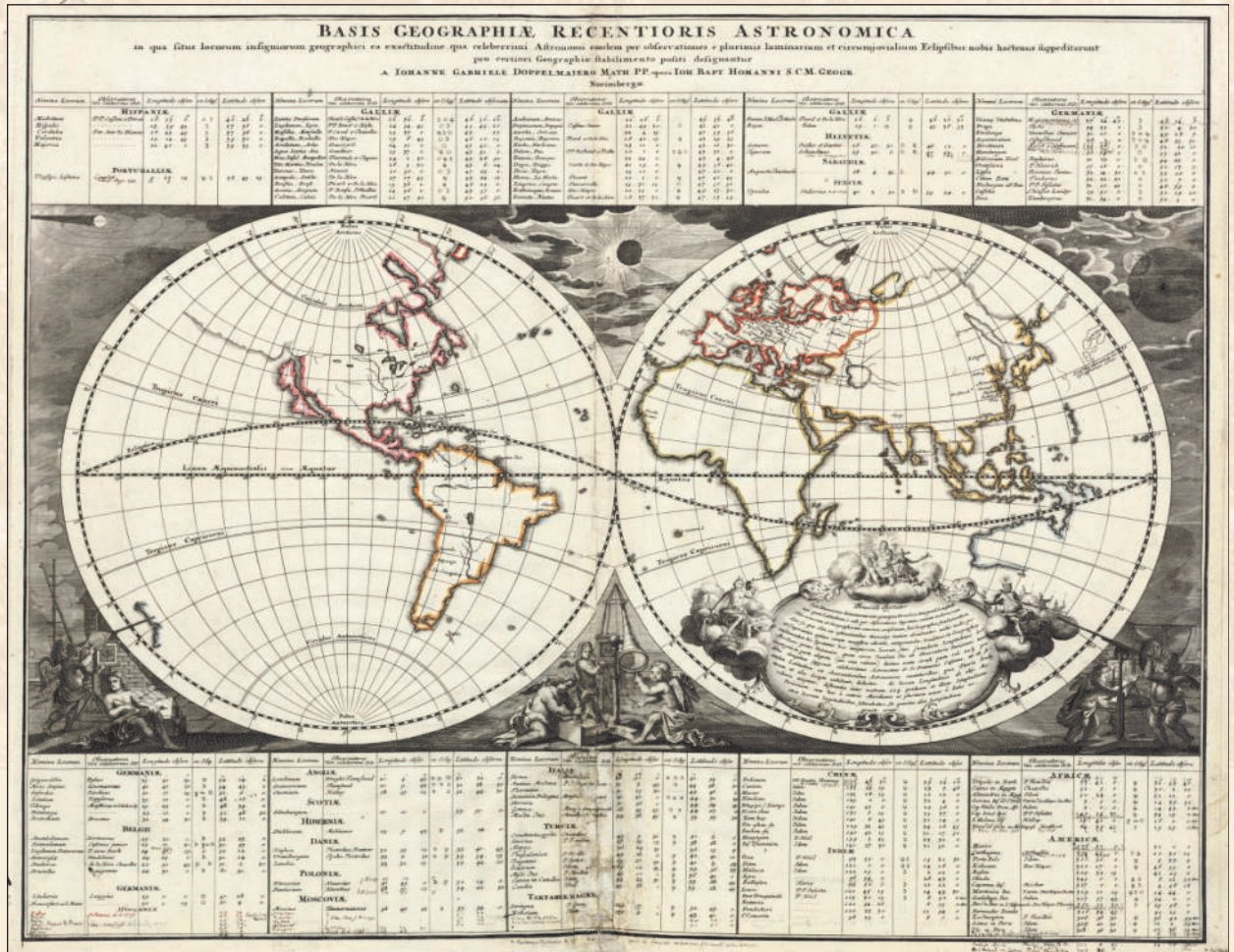
Az árvíz okozta tragédia megrázta egész Németországot, nagy visszhangot és részvétet keltett országszerte, s megindult az adományok gyűjtése is. Idővel könyvek, tanulmányok születtek mind az eseményekről, mind a hasonló áradások elkerülését elősegítő intézkedésekre vonatkozóan. Térképünk készítését is feltehetően hasonló indulatok és szándékok alapján alkotta egykori készítője, akinek személye jelenleg nem ismert, de elképzelhető, hogy maga a térkép kiadója, Johann Baptist Homann (1664–1724) volt.

Homann nemcsak rézmetszőként és kiadóként tevékenykedett, de a térképszerkesztésben, sőt a bölcséleti tudományokban is jártas volt. 1702-ben alapította térkép- és atlaszkiadó vállalatát Nürnbergben, amely egy évtized alatt a német nyelvterület legjelentősebb műhelyévé nőtte ki magát. 1715-ben a berlini Tudományos Akadémia tagjává választották, 1716-ban pedig császári geográfusi címet kapott.

Az 1718-ban megjelent térkép különösen szép példája a topográfiai-geográfiai és tematikus ismeretek, valamint az allegorikus ábrázolások ötvözésének. Mindezek révén a térkép használója nem csupán hasznos ismereteket szerezhetett az áradás eseményeiről, s a területen alkalmazott vízgazdálkodási berendezésekről és azok működéséről, de a latin idézetek és az allegorikusan – mitológiai istenségek alakjában – megjelenített zabolátlan természeti erők, érzelmekre is hatni tudó ábrázolásaira figyelve, az emberi sors hiábavalósága, az ember és a természet sokszor tragikus küzdelme fölött is elgondolkodhatott.

14 **Johann Gabriel Doppelmayer - Johann Baptist Homann: BASIS GEOGRAPHIÆ RECENTIORIS ASTRONOMICA** : in qua situs locorum insigniorum geographici ea exactitudine, qua celeberrimi Astronomi eosdem per observationes e plurimis luminarium et circumjovialium Eclipsibus nobis hactenus suppeditarunt pro certiori Geographiæ stabilimento positi designantur. - [Ca 1:70 000 000]. - Nürnberg : [Johann Baptist Homann, 1720-1722]. - 28,3x54,1 cm (Raktári jelzet: TR 7 879)

Az itt látható sztereografikus vetületű világtérképen a szárazföldi terület első pillantásra szinte teljesen üresnek tűnik. Alaposabban megvizsgálva azonban a Föld különböző részein – elsősorban Európa területén –, szétszórót apró pontokkal és feliratokkal jelölt településeket vehetünk észre.

A térkép igazi, fő tartalmát ezek a pontok alkotják, bemutatva azon 142 települést, valamint azok igencsak aránytalan földfelszíni eloszlását, amelyek földrajzi koordinátáit a nap- és holdfogyatkozáson, valamint a Jupiter-holdak fogyatkozásán alapuló csillagászati helymeghatározási módszerekkel a készítés időszakáig (1720-1722) meghatározták.

A mérési módszerek alapjául szolgáló égi jelenségek szép ábráit a térkép felső kereténél, a sarkokban, illetve a hemiszférák között láthatjuk. A térképet közrefogó táblázatok a mérések adta pontos szélesség- és hosszúságértékeket és a méréseket végző személyek nevét tartalmazzák. Az egész mű tartalmát a csillagászati mérések során a 18. század első felében használt néhány mérőműszer metszete teszik teljessé, a kor ízlése szerint puttókra bízva az eszközök használatának bemutatását.

E különleges témájú térképet a 18. század első felének kiváló német csillagásza, matematikusa és kartográfusa Johann Gabriel Doppelmayer (1677-1750) készítette, 1720 és 1722 között. Doppelmayer Nürnbergben született, Altdorfban és Hallében tanult matematikát és csillagászatot. Az egyetemek elvégzése után pár éves nyugat-európai tanulmányutat követően 1704-ben végleg szülővárosában telepedett le. Az ezt követő évtizedek alatt a gimnáziumi matematikaoktatás mellett a csillagászat, a földrajz és a kartográfia terén fejtett ki jelentős elméleti és gyakorlati, valamint fordítói tevékenységet. Ezen kívül még tudományos műszereket is készített.

Élete során számos csillagászati, matematikai, valamint a műszerkészítéssel és használatával kapcsolatos írása született. Nevét azonban elsősorban a német nyelvterületen évtizedeken át széles körben használt földgömbjei és az 1742-ben Johann Baptist Homann (1664-1724) örökösei, a Hommännische Erben által kiadott *Atlas coelestis* című mű őrízte meg. E kiadvány a Doppelmayer élete során készített és addig megjelentetett csillagászati térképek és táblák nagy alakú, pompás allegóriákkal díszített 30 lapos kötete. Az itt látható térkép is megtalálható benne a 13. lapként.

15 Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville - Pedro Vicente Maldonado: CARTE DE LA PROVINCE DE QUITO AU PEROU. - [1:1 300 000]. - [Párizs : Imprimerie Royal, 1751]. - 58,3x34,2 cm (Raktári jelzet: TR 1 798)

Franciaország pontos országtérképének előmunkálatai részeként a neves Cassini-család tagjai, Jean-Dominique (1625–1712) és Jacques (1677–1756) irányítása alatt a 17. és 18. század fordulójának évtizedeiben az ország területén meridiánív-méréseket végeztek. Jacques Cassini ezen mérésekre támaszkodva egy 1718-ben megjelent tanulmányában az Isaac Newton (1643–1727) által, a gravitációs elméletéből következő, a sarkoknál kissé belapuló Föld-alakkal ellentétes elméletet tett közre.

A Cassini-elmélet heves vitákat keltett tudósi körökben, amelynek eldöntésére a Francia Tudományos Akadémia két felfutó expedíciót indított a Föld egymástól távoli pontjára, Lappföldre és a Spanyol Királyság Egyenlítő menti Perui Alkirályságának Quito-i tartományába. (E tartomány területe lényegében azonos a mai Ecuadorral).

Az itt látható, Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782) által készített tartomány-térkép ezen egyenlítői expedíció során a meridiánfok ívének mérésére létesített háromszögelési hálózatot mutatja be. A térkép az expedíció (1735–1744) egyik vezetője, Charles-Marie de La Condamine (1701–1774), *Journal du voyage fait par ordre du roi à l'équateur* című művének mellékleteként jelent meg.

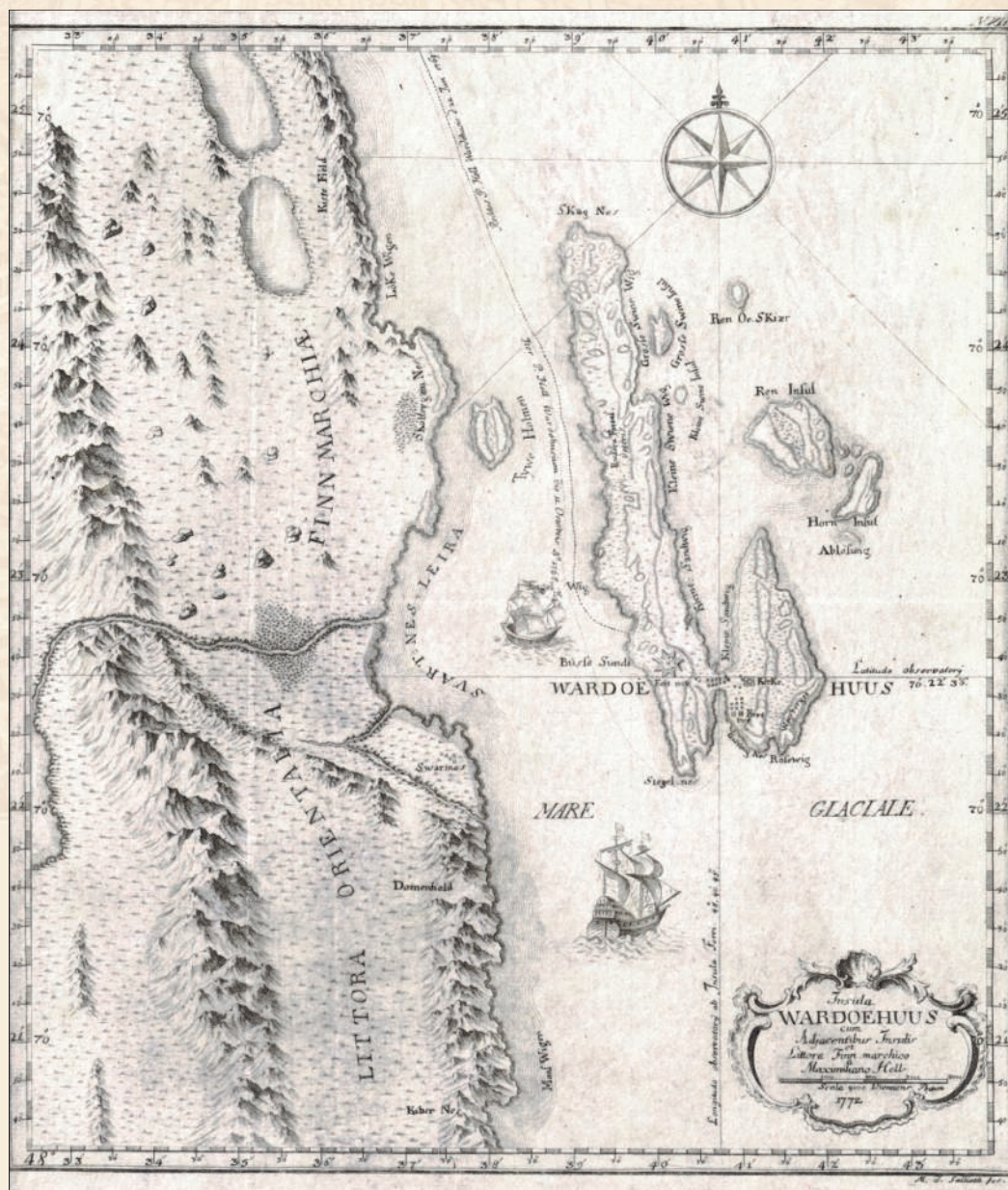
A dokumentum azonban nemcsak e híres geodéziai célú expedíciónak állít kartográfiai emléket, de egyúttal a helyszíni felmérések és csillagászati helymeghatározások alapján a korábbi térképekhez képest teljesen új módon ábrázolja az Andok több ezer méteres magasságú hegységláncjaival tagolt a távoli vidéket. Első kiadása az expedíciót engedélyező és az anyagilag is támogató spanyol kormányzat számára már 1750-ben megjelent, de a tematikus tartalom, azaz a háromszögelési hálózat ábrázolása nélkül.

A két expedíció mérési eredményei megerősítették, egyúttal gyakorlati úton igazolták is Newtonnak a Föld lapultságára vonatkozó elméleti következtetését.

16 Hell Miksa – M. T. Sallioth: *Insula WARDOEHUUS cum Adjacentibus Insulis et Littore Finn marchico.* – [1:180 000]. – [Bécs : Trattner], 1772. – 30,5x25,4 cm (Raktári jelzet: TR 378)

Ezen egyszerű kis térkép a 18. század egyik jelentős csillagászati célú tudományos expedíciójának helyszínét, a Skandináv-félsziget partjai mentén, az északi $72^{\circ} 22' 30''$ szélességi fokon található Vardö szigetét és környékét mutatja be. Az 1768. április 28-án indult expedíció célja a Vénusz bolygónak 1769. június 3-ra várt Nap előtti áthaladásának csillagászati eszközökkel való megfigyelése volt, melynek segítségével a csillagászati méréseknél használt alapvető adat, a Nap és a Föld közötti távolság meghatározását remélték. A dán kormányzat által szervezett és anyagilag támogatott vállalkozást a bécsi csillagvizsgáló akkori igazgatója, Hell Miksa (1720–1792) vezette. Tagja volt még a szintén csillagász Sajnovics János (1733–1785) is, akinek a neve azonban leginkább a magyar és a lapp nyelv rokonságára vonatkozó, ezen expedíció során elkezdett vizsgálatairól vált ismertté.

Az expedíció nemcsak sikerrel teljesítette fő célját, azaz mérte a Vénusz Nap előtti áthaladás paramétereit, de az út során számos egyéb mérést és vizsgálatot is folytattak. Így földrajzi helymeghatározásokat, barométeres magasságméréseket, Vardö szigetén pedig az északi fényvel és más légköri jelenséggel, valamint a mágneses iránytű elhajlásával kapcsolatos megfigyeléseket végeztek. Érdeklődésük azonban kiterjedt még a lappok életének, szokásainak, továbbá a helyi élővilág tanulmányozására is.

Hell Miksa mérési adatai alapján a mai értékhez igen közel álló Nap-parallaxist számított, s az abból kapott Nap-Föld távolságra is a ma elfogadott értéktől (149.597.870 km) csupán 1,1 százalékkal eltérő értéket kapott (151.493.994 km).

Philippe Buache - F. Desbruslins: PLANISPHERE PHYSIQUE Où l'on voit du Pole Septentrional ce que l'on connoît de TERRES et de MERS Avec les Grandes Chaînes de Montagnes, qui, traversant le GLOBE, divisent naturellement les TERRES soit en Parties élevées soit en Terres de Fleuves inclinés vers chaque MER, et partagent les MERS par une suite de Montagnes Marines indiquées par les Isles, Roches ou Vigies. - Pârizs : [Philippe Buache], 1756 [! 1757]. - 34,2x45,2 cm (Raktári jelzet: TA 160 A-1)

A természetföldrajzi jelenségek tudományos megismerése a 18. század első felében még csupán kezdeti lépéseit tette. A Föld egészére vonatkozó ismeretek vázlatosak voltak, számos alapvető kérdés még tisztázásra várt. Ilyen kérdés volt a glóbusz hegységrendszereinek egymáshoz való viszonya is. A kiváló francia tudós, a Francia Tudományos Akadémia geográfusa, Philippe Buache (1700–1773) 1752. november 15-én előadást tartott a hegységrendszerek kapcsolatáról. Buache az előadáshoz készített világtérképpel, amelynek itt egy későbbi, 1757-es, atlaszba kötött kiadását láthatjuk, kívánta világossá tenni azon elméletét, mely szerint a Föld hegységei egyetlen átfogó, globális rendszert alkotnak, méghozzá oly módon, hogy kapcsolataik a tengerek és óceánok mélyén is folytatódnak.

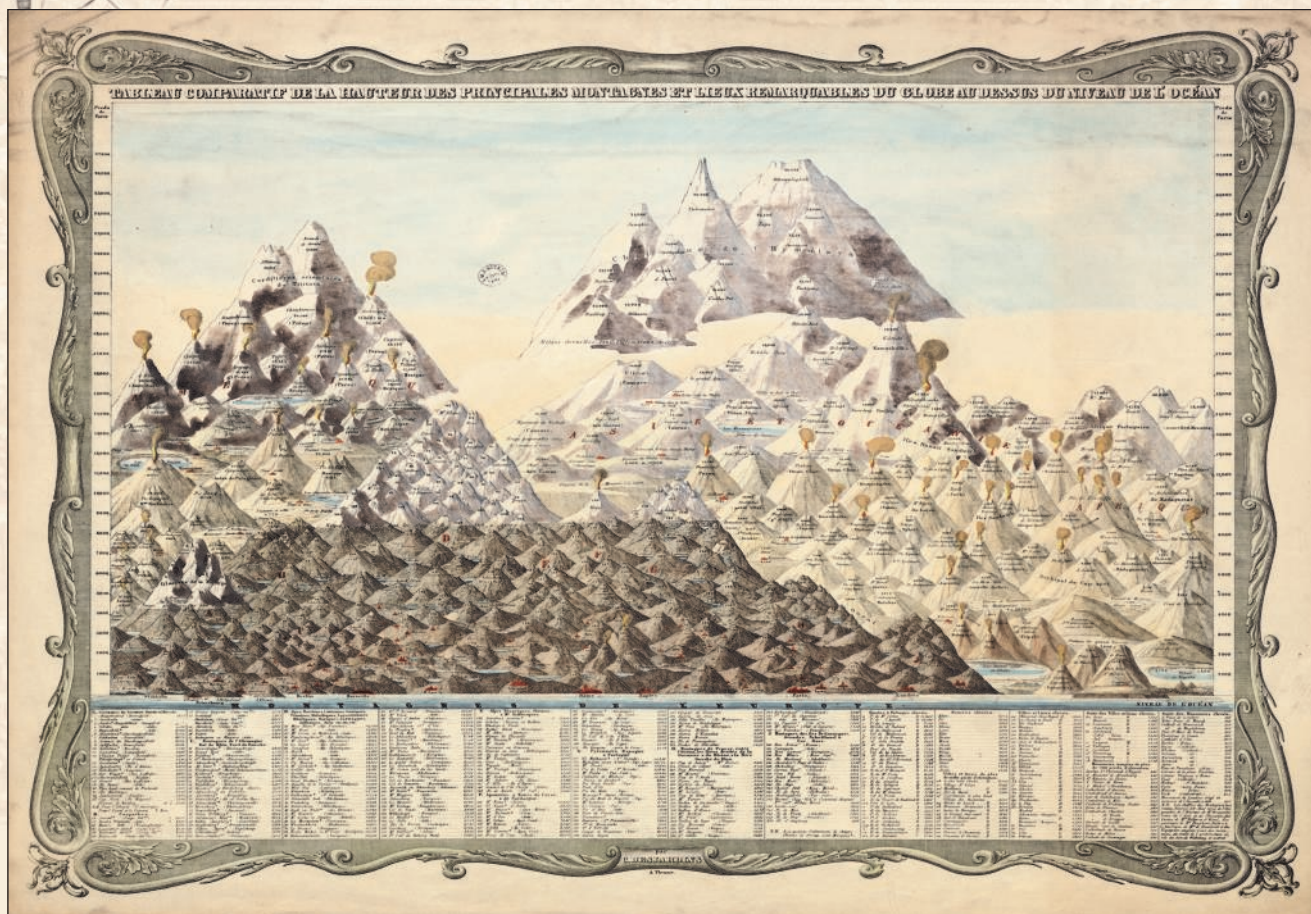
A térkép szokatlan poláris vetületének választása is ezen egységnek az egyetlen képen történő bemutatását szolgálta.

Buache e nagyszerű és a távoli 20. századi jövőbe, a mélytengeri mérések alapján készülő tengerfenék-domborzati térképek kora felé mutató elgondolását – ahogy ezt maga is hangsúlyozta – kellő számú adat hiányába alkotta meg. Buache a későbbi években elméletét részleteiben is kidolgozta és további térképeket is készített a Föld nagytájairól és az óceáni medencék hegységrendszereiről.

Az atlasz, e világtérképpel együtt, ezen későbbi térképeket is tartalmazza. Az úttörő gondolat, melynek alapján a szárazföldek és a tengerfenék domborzati viszonyait egyetlen összefüggő egységként kell tekinteni, Buache korában új és szokatlan volt. A kiváló geográfus a gondolat elfogadtatására nem csak a már említett térképeket készítette el, de a párizsi Luxembourg-palotában egy 9 láb (2,74 m) átmérőjű domborfüldgömböt is szerkesztett, amelyen a fenti elmélet alapján az óceánokat és tengereket a fenékdomborzat bemutatása és a szárazföldekkel való szerves kapcsolatának érzékeltetése érdekében üresen, a vizek eltüntetésével ábrázolta.

18 Constant Desjardins: TABLEAU COMPARATIF DE LA HAUTEUR DES PRINCIPALES MONTAGNES ET LIEUX REMARQUEABLES DU GLOBE AU DESSUS DU NIVEAU DE L'OcéAN. - [Bécs : Constant Desjardins, 1830]. - 44,5x58,4 cm (Raktári jelzet: TR 2 582)

A földtudományok, azaz a fizikai természet jelenségeinek és azok okainak kutatása, mindenekelőtt a földrajz, a földtan, a geofizika, az állat- és növénytan valamint az éghajlaton területén, a 19. század első felében vett nagyobb lendületet. Az egyre növekvő mennyiségű új ismeretet a kutatók tudományos folyóiratokban publikálták, de egyre nagyobb mértékben jutottak el a nagyközönséghez is, s a természetföldrajznak az iskolai földrajzoktatáson belüli mind nagyobb arányú alkalmazására is sor került.

Ezen földrajzi és földtudományi ismeretek megértésének elősegítésére ebben az időszakban jelentek meg a már hagyományosnak tekinthető politikai tematikájú térképek, atlaszok és földgömbök mellett, azon egy-egy fizikai, vagy éppen természetföldrajzi jelenség megértést elősegítő vizuális eszközök, mint amilyen az itt látható, Constantin Desjardins által kiadott, a Föld hegységeinek összehasonlító táblázata.

Az ilyen művek készítői tisztában voltak ugyanis azzal, hogy egy-egy jelenség megértése, a róluk való helyes fogalmak kialakítása nem lehetséges a jelenségek, esetünkben a Föld domborzati viszonyainak összehasonlítása nélkül. Az összevetést, így a jelenség megértését pedig csak a látás segítségével lehet hatékonyan megvalósítani. A hegységek magassági viszonyait egyetlen képen a szem elé táró ilyen pompás képek mellett a leggyakrabban a Föld folyóiról készítettek és adtak közre a korban és a későbbi 19. századi évtizedekben összehasonlító ábrákat.

A legelső ilyen táblát a kiváló német tudós, Carl Ritter (1779–1859) készítette és jelentette meg 1806-ban, hat lapos Európa-atlaszában, mely mű talán a legkorábbi, a természetföldrajzi jelenségekkel, a domborzat, az állat- és növényzet elterjedési viszonyaival foglalkozó atlasznak tekinthető.

Az itt látható pompás tábla, amelyen a föld hegyeinek a tengerszinthez viszonyított magasságát tárja a néző tekintete elé, amely így, a képen is feltüntetett pontos mennyiségi értékek másképp aligha megérthető rendjét adja az érdeklődő számára. Kiadójának és talán készítőjének, Constant Desjardins személyéről jelenleg csekélyek az ismereteink. Desjardins francia nyelvterületről származott el az akkori világvárosba, Bécsbe. Ott és Pesten 1830 körül alapított és működtetett kiadóvállalatot, amely évtizedeken át, a 19. század közepéig, adott közre politikai, földrajzi és korai természet- és gazdaságföldrajzi térképeket és atlaszokat, és ilyen nagy invencióval megalkotott összehasonlító táblázatokat.

19 Antonio Ciofi - Giuseppe Morghen: Dimostrazione Scenografica e Icnografica di tutti gli effetti prodotti dall'Eruzione del Vesuvio succeduta nella notte de' 15. Giugno del corrente anno 1794 colla Pianta della Città della Torre del Greco, e colle dovute corrispondenti descrizioni ; [A Vezúv és környéke az 1794. június 15-i kitörés idején] ; Pianta della Città della Torre del Greco distrutta in parte dalla Lava corsa nella notte de' 15. Giugno 1794 ; Veduta scenografica della Città della Torre del Greco, che conteneva diciottomila Abitanti, prima di essere in gran parte distrutta dal corso della Lava. - [1:110 000 ; 1:4200]. - [Nápoly, 1794]. - 45,7x64 cm (Raktári jelzet: TR 1 712)

A Vezúv Európa legismertebb vulkánja. A Nápolyi-öbölben található rétegvulkán az ún. Campaniai-vulkáni öv tagja, amelynek kitörései mind a prehistorikus időkben, mind az írott történelmi korszakokból ismertek. A legerősebb és legpusztítóbb hatású a római Pompei és Herculaneum városokat elpusztító Kr. u. 79-ben bekövetkezett kitörés volt. Kisebb erejű középkori kitöréseket követően a 13. és a 17. század közötti időszakban a vulkán csendes volt. Az újkorban viszont a nagy erejű 1631-es kitörést követően 22 alkalommal került sor kisebb erejű és hatású vulkáni tevékenységre. A Vezúv a 18. században hat alkalommal tört ki, 1707-ben, 1737-ben, 1760-ban, 1767-ben, 1777-ben és 1794-ben.

A kiállított tábla az utolsó, 1794. évi kitöréssel kapcsolatban készült. A Nápolyi Királyság mérnöke, Antonio Ciofi által tervezett nyomat kiválóan ötvözi – a minél sokoldalúbb ismeretközlés érdekében – a látkép, a térkép és az életkép képi előnyeit. A képi-térképi anyagot igen részletes szöveges magyarázat kíséri, amelyből fontos részleteket tudhatunk meg a kitörésről és a vulkán lábánál, a tengerparton fekvő Torre del Greco település tragédiájáról, amelyet a láva, mint az a város alaprajzán jól látható, szinte teljesen elárasztott. A jobb oldali életképi hatású tájkép, amely a tenger felől mutatja a várost, azt is világossá teszi azonban, hogy a kiomlott vulkáni anyag nem fedte el, s temette be teljesen a települést.

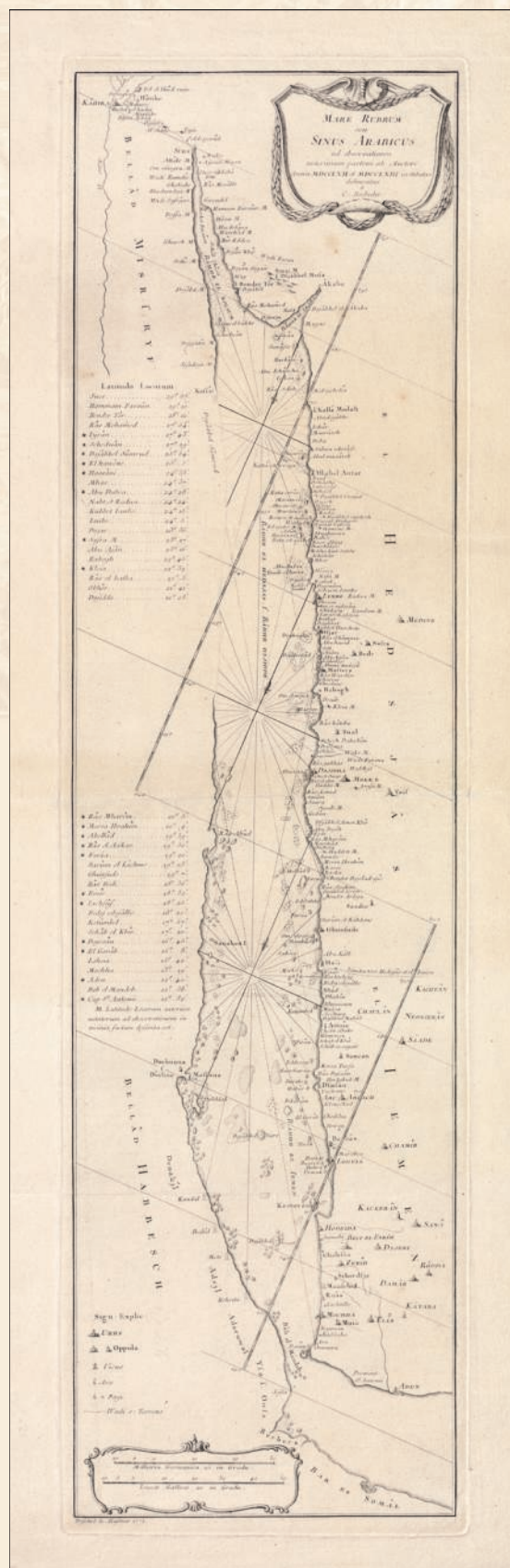
20 Carsten Niebuhr – A. Defehrt: MARE RUBRUM seu SINUS ARABICUS ad observationes maximam partem ad Auctore annis MDCCLXII et MDCCLXIII institutas. – [1:3 400 000]. – [Koppenhága : Nicolaus Möller, 1774]. – 77x20,6 cm (Raktári jelzet: TR 2 559)

Arábia tudományos megismerésének első jelentősebb expedíciója 1761 januárjában a dán királyságból, Koppenhágából indult, hogy Egyiptom érintésével Arábiába hajózva, a hatalmas félszigetről minél sokrétűbb ismereteket gyűjtsön. Az expedícióban hatan vettek részt, két dán tudós, a filológus és orientalista, Frederick Christian von Haven (1728–1763) és az orvos Christian Carl Kramer (1732–1764), két német, a matematikus és felmérő, Carlsten Niebuhr (1733–1815) és a művész, egyben rézmetsző, Georg Wilhelm Baurenfeind (1728–1763). A kis csapat tagja volt még a svéd botanikus Pehr Forsskål (1732–1763) és a szintén svéd Berggren, aki csupán kisegítő feladatokat látott el.

Az expedíció tagjainak többsége két évvel az indulás után, 1763-ban és 1764-ben az út során megbetegedett és rövidesen meg is halt. Az egyetlen túlélő, Niebuhr az indiai Bombay-ban töltött néhány hónap után egyedül folytatta a keleti utazást és a Perzsa-öböl érintésével tért vissza a Közel-Keletre, majd Törökországon át 1767 novemberében Koppenhágába.

Az expedíció minden nehézség és a kutatók többségének tragikus halála ellenére számos értékes botanikai, etnográfiai, antropológiai és nyelvészeti megfigyelést végzett Arábia nyugati partvidékén, elsősorban Jemenben. Niebuhr az út során rendszeres földrajzi helymeghatározásokat is folytatott. Ezek alapján készültek el és jelentek meg Arábia és a Perzsa-öböl a korban, és még évtizedeken át legpontosabb térképei.

Niebuhr utazásának tapasztalatait és eredményeit a dán kormányzat költségén és támogatásával két fontos művében jelentette meg. Az 1772-ben közreadott *Beschreibung von Arabien, aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten*-ben; majd az 1774 és 1778-ban megjelent kétkötetes műben, a *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Landern* című kiadványban. A Niebuhr által készített térképek mindkét kiadásban megjelentek az itt látható, a Vörös-tengert ábrázoló, s szerző földrajzi méréseinek eredményeit táblázatban is közreadó kartográfiai művel együtt.

21 Romeyn de Hooghe: CARTE NOUVELLE DE LA MER MEDITERRANÉE où sont Exactment Remarqués tous les Ports, Golfes, Rochers, Bancs de Sable &c: a l'usage des Armées, du Roy DE LA GRANDE BRETAGNE. – [1:4 500 000]. – Amsterdam : Covens & Mortier, [1721 után]. – 43,3x139,3 cm (Raktári jelzet: TR 2 877)

A holland kartográfia első hajózási térképe a Földközi-tengerről 1595-ben jelent meg. A művet két évvel később az Északkeleti-átjáró keresése közben Novaya Zemlya partjai mentén tragikus sorsot ért Willem Barents (c. 1550–1597) adta ki a *Caertboeck vande Midlandtsche zee* című navigációs művében, számos, a tenger részterületeit ábrázoló térképpel együtt. Később a 17. század folyamán az amszterdami kiadók rendszeresen jelentettek meg a tengert és partjait ábrázoló térképeket, atlaszokat és navigációs könyveket.

Az itt látható pompás, a Mediterráneum legjelentősebb kikötőinek látképeivel, tenger- és háború-allegoriákkal gazdagon díszített térképet első alkalommal 1694-ben Pieter Mortier (1661–1711) adta ki egy elsősorban térképgyűjtők számára készített *Atlas François* című atlaszában. A három kötetes mű térképeinek forrását részben az 1693-ban megjelent, a legújabb francia tengerparti felmérések eredményeit felhasználó és Párizsban megjelent *Atlas François* című mű képezte, részben pedig angol, illetve portugál hajózási térképek alkották.

A 17. század bizonyosan legdrágább tengerészeti kiadványa, az *Atlas François* térképeit a korszak egyik legjelentősebb és legtehetségesebb holland művésze, a számtalan történeti és művészi rézmetszet és rézkarc alkotója, Romeyn de Hooghe (1645–1708) tervezte és készítette. Pieter Mortier 1711-ben bekövetkezett halála után a 88 térképet tartalmazó atlaszművet előbb özvegye Amelia 's-Gravesande (1666–1719), a későbbiekben pedig a Mortier fia, Cornelis (1699–1783) és annak sógora, Johannes Covens (1697–1774) által létrehozott Covens-Mortier cég adta ki, egészen a 18. század végéig.

22 CANDIA uel Creta insula. – [Velence : Donato Bertelli, 1574-1576]. – 19,2x15,6 cm (Raktári jelzet: TA 64 A-26)

Az 1550–70-es években Róma és Velence térképkészítő műhelyei meghatározó szerepet játszottak a modern földrajzi atlasz létrejöttében. Míg a modern atlaszok azonban már egységes szerkesztési elvek és szempontok alapján készülnek, a római és velencei műhelyekben egykoron készült művek a térképeknek csupán laza együttesét alkották. Az egyes köteteket egyedi- leg, egy-egy vásárló kérésére állították össze, és mind az atlaszok, mind a bennük található térképek igen változatos tartalmú- ak voltak. A fennmaradt kötetek tanúsága szerint az atlaszok térképeinek nagysága, ábrázolási módja, típusa igen változatos volt, ahogy a térképek mellett városképeket, tengeri csatákat, ostromokat, vagy épp tengerészeti térképeket is tartalmaztak. Hasonlóképpen, az egyes atlaszok lehettek az egész világot bemutatni kívánó térképgyűjtemények, de összeállítottak olyan köteteket is, amelyek csupán egy kisebb földrajzi terület, régió térképeit gyűjtötték egybe.

Az itt látható velencei Donato Bertelli (atkív: 1558-1584) által összeállított kis kötet is ez utóbbiak közé sorolható. A benne ta- lálható 75 térkép (és a további öt látkép és metszet) döntően az Adriai- és az Égei-tenger területeit, szigeteit, városait ábrázolja. Számos esetben az ezeken a területeken és területekért évtizedek óta folyó velencei és oszmán-török háborús küzdelmek egy- egy aktuális eseményét is ábrázolják. A kiállított látképes térképen Candia, azaz Kréta szigetét látjuk, számunkra némileg szo- katlan keleti tájolásban. Az Égei-tenger déli részén fekvő, stratégiai helyzetű sziget birtoklásáért Velence és a Török Birodalom között a 16. század közepétől évszázadokon át folyt a váltakozó sikerű küzdelem.

Az atlaszok ezen ún. gyűjteményes típusának mára csupán mintegy 150 példánya maradt fenn a világ könyvtáraiban, ezért minden kötet különleges értéknek számít.

23 Claude-Sidoine Michel: X.e F.lle : L'INDICATEUR FIDÈLE, du Voyageur François
 ROUTE des Provinces de Normandie, Boulonnois, Partie de la Flandres et Picardie, et
 Route de Paris à Londres, sçavoir par Dieppe et Calais &c. - [1:1 200 000]. - Párizs : Louis-
 Charles Desnos, [1765]. - 30,8x29,7 cm (Raktári jelzet: TA 87 A-10)

Az itt bemutatott térkép a *L'indicateur fidèle ou Guide des Voyageurs*, azaz a Megbízható útmutató, avagy utazók kalauza című atlasz lapja. A mű Párizsban jelent meg, Louis Charles Desnos (1725–1805) földrajztudós kiadásában. Az atlasz úttérképeit Claude-Sidoine Michel, a francia királyi csillagvizsgáló geográfusának saját úti élményei alapján készítették. A kimondottan az utazók számára készített mű lapjai az ország részterületeinek úthálózatát ábrázolják. Minden út menti települést, egyházi épületet, malmot, szálláshelyet, igazságügyi intézményt, folyót, hidat, parkot, hegyet feltüntettek – egyszóval mindazt, amire egy utazás során szükség lehetett, vagy ami akadályt jelenthetett.

A kor szellemének megfelelően a pontos felmérések alapján készített térképeken gondos adatgyűjtésből származó, táblázatokba rendezett, az utazást segítő információk gazdag és igen részletes jegyzékeit is megtaláljuk.

Térképünk esetében a Párizs – London közti utazás lehetséges útvonalait láthatjuk szakaszokra bontva. A térkép szélein lévő táblázatok az utazók számára fontos kiegészítő adatokkal szolgálnak: így megtudhatták a bérkocsik indulási idejét, a naponta megtett út hosszát, az étkezési lehetőségeket napszakonként. Részletesen tárgyalja a csatornán való átkelést, valamint az egyes útvonalak közti eltéréseket is. A gyakorlatiasság a rövid leírásokban is megmutatkozik; ezekből megtudhatjuk, hogy a hosszú útra vállalkozók hol, milyen áron, mely társaságtól bérelhettek kocsit, vagy épp hol térhettek át egy másik útra. A mű sikerét jelzi, hogy első, 1762-es, még csak Michel által jegyzett kiadását további hat követte, időnként csak néhány év eltéréssel, egészen 1785-ig.

24 Budai Ézsaiás - Eröss Gábor: MAGYAR ORSZÁG. - [Debrecen : Református Kollégium, 1800]. - 14,3x18,5 cm (Raktári jelzet: TA 1 195 arch A-7)

A 18-19. század fordulóján a magyarországi iskolákban megnövekedett a földrajz órák száma, de a tanulók csak igen kevés szemléltetőeszközzel (térképpel, atlással) rendelkeztek. A Debreceni Református Kollégium diákjai e hiányok pótlására maguk készítették el híres földgömbjüket, majd iskolai atlaszaikat is, mely művek a legkorábbi, Magyarországon készített magyar nyelvű iskolai atlaszok voltak.

Mindezt egy 1797-es Tiszántúli Református Egyházkerület által kiadott rendelet is ösztönözhatta, mely a felügyelete alá tartozó iskolákban elrendelte a magyar tanítási nyelv bevezetését, s ez a magyar nyelvű oktatási segédanyagok készítését is megkívánta. A Kollégiumban egy kis, ámde lelkes rézmetsző csapat alakult, melynek tagjai a bölcsész-teológus (akkoriban: tógátus) diákok közül kerültek ki. Munkájuk irányítását Budai Ézsaiás (1766–1841), a történelem és a földrajz professzora vállalta magára. Első munkájuk, az itt látható atlasz, az *Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára* is minden bizonnyal az ő szakmai támogatásával jelent meg 1800-ban, 12 térképlappal. Olcsósága révén -, mindössze 4 krajcáros árával - számos diák számára elérhetővé vált.

A kiadvány sikerét mutatja az is, hogy a tógátus ifjak műhelye további két atlaszt állított össze, szinte egyetlen lendülettel. Az ókori történelem oktatását segíteni hivatott ún. *Ó-atlasz* már 1801-ben elkészült, míg egy nagyobb formátumú és gondosabb kivitelű földrajzi atlasz, az *Oskolai magyar Új Átlás* 1804-ben jelent meg.

Az itt látható, Magyarországot és a vele délkeleten szomszédos területeket ábrázoló térkép a rézmetsző műhely első atlaszának, az *Oskolai új Átlás...*-nak a lapja, készítője Eröss Gábor (1779–1815) volt, aki később is készített különféle rézmetszeteket.

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának gyűjteménye

alapvetően hungarika-gyűjtemény. A nemzeti könyvtár részeként feladatunk, hogy a lehető legnagyobb teljességgel gyűjtsük a magyar vonatkozású nyomtatott és kéziratos kartográfiai dokumentumokat, valamint a digitális térképeket. A ma már több mint 300.000 egységet számláló állomány részeként azonban táruk a hungarika térképanyag mellett jelentős mennyiségű és nagy értékű gyűjteményt őriz az egyetemes kartográfiatörténet alkotásaiból is. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségűek a Széchényi Ferenc által a magyar nemzetnek ajándékozott térképek és atlaszok.

A gyűjtemény felépítése:

1850 előtt nyomtatott térképek

1850 után nyomtatott, Magyarországot és részeit ábrázoló térképek

1850 után nyomtatott, nem Magyarországot ábrázoló térképek

falitérképek

kataszteri térképek

birtokvázlatok

kéziratos kataszteri térképek

nyomtatott kataszteri térképek

önálló kéziratos térképek

topográfiai térképművek

III. katonai felmérés (1:75 000)

1920-1945 közötti topográfia térképek (1:25 000, 1:50 000, 1:75 000, 1:200 000)

1945 utáni ún. Gauss-Krüger rendszerű topográfiai térképek

(1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000)

EOTR-rendszerű topográfiai térképek (1:10 000, 1:100 000)

atlaszok

föld- és éggömbök

dombortérképek

digitálisan elkészített művek, illetve nem a gyűjteményünkben előforduló nyomtatott, vagy kéziratos kartográfiai dokumentumok digitális másolatai

Telefon: 224-3700/353

Nyitvatartási idő: keddtől péntekig 10.00-18.00, szombaton 10.00-15.00 között.

On-line katalógus: http://nektar1.oszk.hu/librivision_hun.html

További információ a Térképtárról: <http://www.oszk.hu/terkepek>

